

ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وهی

زنجیره‌ی رۆشنگیری

*

خاوه‌نی ئیمتیاز: شه‌وکه‌ت شیخ یه‌زدین

سه‌رنوو‌سه‌ر: به‌دران شه‌همه‌د سه‌بیب

ناوونیشان:

ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وهی ئاراس، گه‌ره‌کی خانزاد، هه‌ولێر

س. پ. ژماره: ١

www.araspublisher.com

ئیزاک ئاسیمۆف
فرانک وایت

میژووه‌ی شارستانییه‌ت

ئەم كۆتۈپھ لھ زمانى فارسييەوھ كراوھتە كوردى و لھ گەل
نوسراوھ ئىنگلىزىيە كە پىدا بەراورد كراوھ

ئىزاك ئاسىمۆف

فرانك وايت

مىژووى شارستانىيەت

ھەنگاوى ھەزارەكان

وھرگىر: حامىد گەوھەرى

ناوى كۆتۈپھ: مىژووى شارستانىيەت

نوسىنى: ئىزاك ئاسىمۆف + فرانك وايت

وھرگىرانى لھ فارسييەوھ: حامىد گەوھەرى

بلاوكراوھى ئاراس - ژمارە: ۲۱۷

دەرھىنانى ھونەرى: بەدران ئەحمەد ھەبىب

دەرھىنانى بەرگ: ئاراس ئەكرەم

خۆشئوسىي بەرگ: ھونەرمەند محەمەد زادە

سەرپەرشتىي چاپ: ئاورپەھمانى حاجى مەھموود

چاپى يەكەم - چاپخانەى وھزارەتى پەرورەدە، ھولتير - ۲۰۰۳

لھ كۆتۈپھانەى بەرپۆدە بەراپە تىي گۆشنىي رۆشنىبىرى و ھونەر لھ ھولتير ژمارە (۳۱۹) ى سالى

۲۰۰۳ ى دراوھتىن

پیشه‌کی

ریتگیای نیوان کار و ماله‌که‌م پتر له سئ کارتیره. هه‌رچه‌نده ئەمه ریتگیایه‌کی دوور و ماندوو‌که‌ره بۆ که‌سیتیکی نزیک ته‌مه‌ن شه‌ست سال، به‌لام ماوه‌یه‌کی باشه بۆ خوئیندنه‌وه‌ی رۆژنامه و کتیب و گه‌لله‌کردنی کاری رۆژانه. له سه‌ره‌تای سالی ۲۰۰۳ دەستم کرد به‌خوئیندنه‌وه‌ی کتیبی میژووی شارس‌تانییه‌ت له نووسینی ئیزاک ناسیمۆف و فرانک وایت. دوا‌ی ته‌واو‌کردنی، هه‌ستم کرد که زانیاری په‌یدا‌کردن له‌سه‌ر بابه‌ته‌کانی سوود به‌بزاشی رزگاریه‌خوازانه‌ی گه‌لی کورد و گه‌شه‌پیدانی باشووری کوردستان ده‌گه‌یه‌نی، له‌به‌ر ئەوه بریاری وه‌رگێرانیم دا و رۆژانه دوو لاپه‌رهم له‌ناو شه‌مه‌نه‌فهردا وه‌رگێرا و شه‌وانه‌ش نووسراوه‌کانم به‌کۆمپیوتەر تایپ کرد و سه‌رئه‌نجام له سه‌ره‌تای پاییزدا کۆتاییم پێ هینا.

ئیزاک ناسیمۆف سالی ۱۹۲۰ له رووسیا له دایک بووه و له سه‌ره‌تای لاییه‌تیدا له‌گه‌ل بنه‌ماله‌که‌ی چووته ئەمریکا. دوا‌ی ته‌واو‌کردنی خوئیندن له‌به‌شی بایوشیمی دا ده‌ستی کردوو به‌نووسین و له ئاکامدا بووه به‌یه‌کێک له نووسه‌ره به‌رهم زۆره‌کانی سه‌ده‌ی بیستم. کاتی مردنی له ئاپریلی ۱۹۹۲، پتر له ۴۰ به‌رهمی چاپ‌کراوی له‌بواره جی‌ا‌وا‌زه‌کانی زانست، میژوو، زمان، ئینجیل و چیرۆکی زانستی و خه‌یالی له دوا‌ی خۆی به‌جێ هێشتوو. ئەمه جینگه‌ی سه‌رسورمانه که زۆریه‌ی پیشبینییه‌کانی ناسیمۆف به‌هۆی هێزی ده‌روون و زۆری زانیاریه‌ی زانستییه‌کانییه‌وه رواله‌تی واقیعیان به‌خۆبانه‌وه گرتوه.

فرانک وایت یه‌کێکه له پسه‌پۆره سه‌ره‌کییه‌کانی ئەمریکا له بواری په‌یوه‌ندییه ئاسمانییه‌کانه‌وه که به‌شیک له نووسینه‌کانی بۆ ئەم مه‌به‌سته ته‌رخان کردوو. هاوکاری کۆمیته‌ی سه‌ره‌رشته‌یکردنی ئینستیتیوتی ئاسمانی پرنستۆن له نیوجهرسی ولاته یه‌گرتوو‌ه‌کانی ئەمریکا ده‌کات.

ناسیمۆف له‌م کتیبه‌دا ئاماژه بۆ چۆنیه‌تی په‌یدا‌بوونی جیهان و گه‌شه‌کردنه‌کانی مرۆف و کۆمه‌لگای مرۆفایه‌تی ده‌کات، که به‌شیک گرنگ و سه‌ره‌تایییان ده‌گه‌ریته‌وه بۆ سه‌ر کوردستان و به‌شیه‌یه‌کی به‌رین له میژووی سه‌رده‌مه‌کان و شارس‌تانییه‌ته‌مه‌زن و جی‌ا‌وا‌زه‌کان ده‌دوێت و په‌نجه بۆ گۆران‌کارییه‌کانی سه‌رده‌می ئیمه راده‌کیشیت و به‌پشته‌ستن به‌رووداوه میژوویییه‌کانی جیهان که له‌م کتیبه‌دا واژۆ کراون پیشبینی و تیبینییه‌کانی خۆی سه‌باره‌ت به‌هه‌زاره‌ی سیه‌م له پینج بابه‌تی گرنگدا راده‌گه‌یه‌نیت، وه‌ک: کۆمه‌ل، وزه، شه‌ر، داگیرکردنی ئاسمان و زانیاری گه‌یاندن که به‌شیه‌ی راسته‌وخۆ کاریگه‌رییان ده‌بیت له‌سه‌ر ژینگه و ژبانی نه‌وه‌کانی داهاتوو‌مان.

ئەم کتیبه‌م له زمانی فارسییه‌وه کردوو‌ته کوردی و به‌یارمه‌تی به‌رێز شنه‌ی ره‌مه‌زانی خوئیندکاری زانکۆی ستۆکهۆلم له‌گه‌ل نووسراوه ئینگلیزییه‌که به‌راورد‌م کردوو، که زۆر سوپاسی زحمه‌ته‌کانی ده‌که‌م.

دوکتۆر له‌تیف سدقیانی کتیبه‌که‌ی له زمانی ئینگلیزییه‌وه وه‌رگێراوه‌ته‌وه و بۆ ئەوه‌ی که خوئنه‌ر باشت‌ر بابه‌ته‌کانی بۆ روون بیه‌ته‌وه، کۆمه‌لێک نه‌خشه و وینه‌ی له پێوه‌ندی له‌گه‌ل بابه‌ته‌کاندا به‌وه‌رگێراوه‌که‌ی زیاد کردوو. هه‌رچه‌نده هیندیک هه‌له له وه‌رگێرانه‌که‌یدا هه‌یه، که له شوئینی خۆیاندا ئاماژه‌م بۆ

کردوون و فه‌سلێ چواره‌می کتیبه‌که‌شی کردوو‌ته دوو به‌ش و به‌مه‌ش کتیبه‌که‌ی له حه‌وت فه‌سله‌وه کردوو‌ته هه‌شت فه‌سل، که من وه‌ک خۆی ئاماده‌م کردوو.

برای به‌رێزم کاک نه‌وزاد وه‌لی ئەرکی پید‌ا‌چوونه‌وه و بژارکردنی وه‌رگێراوه‌که‌ی له ئەستۆ گرت. سه‌ره‌رای سوپاس و رێزم له به‌رێزیان، داوام لێ کرد بیرو‌رای خۆی ده‌رباره‌ی کتیبه‌که و کاریگه‌ریی ئەو له ناو خوئنه‌رانی کورددا بنوسیت تا به‌م جۆره پتر جێ په‌نجه‌ی له وه‌رگێراوه‌که‌دا ببینریت.

حامید گه‌وه‌ری

ستۆکهۆلم: ۲۰۰۳/۹/۱

پیش خویندنهوه

شارستانی... یان به (کوریدییه عه‌ره‌بیه‌که) شارستانییه‌ت - حه‌زاره‌ت، مه‌ده‌نییه‌ت له‌سه‌ر کیتیسه قه‌ومیه‌ت، وه‌ته‌نییه‌ت، ئومه‌مییه‌ت و... تد، ئه‌و زاره‌یه‌یه‌که له‌ به‌ره‌به‌یانی میژووی مرۆفایه‌تییه‌وه هه‌بووه و هه‌یه، ئه‌گه‌ر چی به‌م مانایه‌ی ئه‌مرۆ به‌کارنه‌هیتراوه و هه‌ستی پێ نه‌کراوه.

به‌خویندنه‌وه‌ی ئه‌م کتیبه‌ به‌نرخه و گرنه‌که، ئه‌و راستیه‌ ده‌رئه‌که‌وێت که مرۆف چهند گیاندارێکی سه‌یره و چهند داھیتنه‌ر و دروستکه‌ره و له‌ هه‌مان کاتیشدا چهند وێرانکه‌ر و کاولکه‌ر و تیکده‌ره! کارکردن... واته‌ کارکردنی به‌ره‌مدار، به‌کێکه له‌ خه‌سه‌له‌ته‌ هه‌ره‌ گرنه‌کانی مرۆف و له‌ راستیشدا هیتلی سنووری جیاکه‌ره‌وه‌یه له‌ نیوان مرۆف و ته‌واوی گیاندارانی ئه‌م زه‌وییه‌ی ئیهمه‌دا.

ئسحاق عاسیمۆف و فرانک وایت، به‌شپه‌یه‌کی کورت و چڕ، ورده‌ورده‌ میژووی مرۆفایه‌تییه‌مان بۆ ئه‌گێرئه‌وه، هه‌ر له‌ به‌ره‌به‌یانی میژووه‌وه تا ئه‌یه‌که‌یه‌نن به‌رووداوه‌ گرنه‌کانی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ی مرۆفایه‌تی و به‌وه‌شوه‌ ناوه‌ستن و چهند پرس و باسێک ئه‌ورووژێتن که نه‌ک هه‌ر زانیان و رۆشنییرانی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ پێیانه‌وه‌ خه‌ریکن، به‌لکه‌ سه‌دان سالی ئاینده‌ش هه‌ر ئه‌ییت خه‌ریکی وه‌لامدانه‌وه‌ و چاره‌سه‌ری ئه‌و پرس و باس و کێشانه‌ بن، وه‌ک:

نایا مرۆف له‌ سه‌دان سالی ئاینده‌شدا هه‌ر خه‌ریکی شه‌روشه‌ر ئه‌ییت؟

به‌ کزبوون و نه‌مانی وه‌ چی به‌سه‌ر مرۆفایه‌تییدا دێت؟

پاش سه‌دان سال دانیشتوانی زه‌وی ئه‌بن به‌چه‌ند؟

نایا خواردن و پێویستییه‌کان به‌شی ئه‌و هه‌موو مرۆفه ئه‌که‌ن؟

ژینگه‌ی زه‌وی ئیهمه، ئه‌گه‌ر به‌م جۆره‌ی ئه‌مرۆ به‌رده‌وام بێت، چی به‌سه‌ر دێت؟

به‌لێ... له‌ کاتیکدا که زانیان و رۆشنییرانی شارستانییه‌کانی ئه‌وروپا و رۆژئاوا له‌ ته‌وتووتی ئه‌و باسه‌ گرنه‌گانه‌دان که له‌ ئاینده‌یه‌کی نزیکدا روه‌به‌رووی مرۆفایه‌تی و شارستانی ئه‌بنه‌وه، له‌ هه‌مان کاتیشدا هیتشا زۆریه‌ی گه‌لان سه‌ریان ته‌قه‌ی دێت له‌ رووی شارستانییه‌وه!

نایا شارستانی ئه‌وه‌یه که ئه‌مرۆ هه‌ندیک له‌ رۆشنییرانی ولاتی ئیهمه و ولاتانی دنیای سێیه‌م و ولاته ئیسلامییه‌کان باسی ئه‌که‌ن و (به‌هۆی) ده‌زگاکانی راگه‌یاندنیانه‌وه‌ هه‌ولێ جیگیرکردن و پێگه‌یاندنی ئه‌ده‌ن؟ نایا شارستانی شتیکه که به‌فه‌رمانیکی به‌په‌رته‌به‌رایه‌تی دروست ئه‌ییت؟

وه‌لامدانه‌وه‌ی ئه‌و په‌رسیارانه ئاسان نییه و ئه‌بێ خۆنه‌ر به‌وردی ئه‌م کتیبه‌ به‌خوینتته‌وه، بۆ ئه‌وه‌ی له‌ مانای راستی شارستانی تی بگات و وه‌لامی هه‌زاران په‌رسیاری ئه‌ندیشه‌یی له‌ گه‌لا ئه‌ییت!

ئه‌وه‌ی دوینی رووی دا، ئه‌مرۆ میژووه‌ و ئه‌وه‌ی ئه‌مرۆ رووته‌دات میژووه‌ بۆ سه‌به‌ینی. ئه‌مه‌ کپۆکی ئه‌م کتیبه‌یه که خۆنه‌ر و رۆشنییری کورد هیتجاگار پێویستی به‌ تێگه‌یشتنی هه‌یه، چونکه‌ خویندنه‌وه‌ی میژوو

گرنه‌ نییه، به‌لکه‌ ئه‌وه‌ گرنه‌که که چۆن ئه‌و میژووه‌ هه‌له‌سه‌نگینریت و سوودی لێ وه‌رئه‌گیریت. که چاوێک ئه‌خشیته‌ن به‌میژووی شارستانییه‌ گه‌وره‌کانی میژوودا، میسۆپۆتامیا، ده‌لتای نیل، چین، هند، سۆمه‌ر، ماد، ئاشوور، کلد، فینیقییه‌کان، رۆم، یۆنان و... تد، ئه‌و راستیه‌ ته‌قێته‌ره‌مان بۆ ده‌رئه‌که‌وێت که شارستانییه‌کانی ئه‌مرۆمان به‌خۆین دروست بوون... خوینی میلیۆنان مرۆف.. خوینی باب و باپیرانمان!

به‌پیداچوونه‌وه‌ی میژووی مرۆفایه‌تی و وردبوونه‌وه‌ له‌ قوناخه‌کانی ژبانی مرۆف و سه‌رده‌مه‌ جیاوازه‌کان، ئه‌وه‌مان بۆ ده‌رئه‌که‌وێت که پێناسه‌ی (شارستانی) کاریکی سه‌خته و ناتوانین هه‌ر وا به‌ئاسانی و به‌چه‌ند وشه‌یه‌ک پێناسه‌ی بکه‌ین.

نایا هه‌موو شارستانییه‌ک... شارستانییه‌؟ نایا شارستانی سه‌رده‌مه‌یک بۆ سه‌رده‌مه‌یک تر ئه‌گونجیت؟ کامه‌یه‌ پێوه‌ری شارستانی؟ چی و کێ دروستکه‌ری شارستانی؟

سه‌رده‌می بابلییه‌کان و حامووبی و دانانی به‌که‌م یاساکی مرۆفایه‌تی، به‌سه‌رده‌م و شارستانییه‌کی زێڕین و گه‌شه‌داری مرۆف ئه‌زمییریت، به‌لام نایا مرۆفی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ و شارستانی ئه‌مرۆ ئه‌توانیت به‌رۆچی ئه‌و شارستانییه‌ی ئه‌و سه‌رده‌مه‌وه‌ هه‌لبیکات؟... بیگومان هه‌زار جار نه‌خه‌یر!

که‌واته‌ مۆتۆر و داینامیکی شارستانی وه‌ک له‌م کتیبه‌دا روون کراوه‌ته‌وه، (پێشکه‌وتن)ه، ئه‌گه‌ر چی زۆر جاریش ئه‌و پێشکه‌وتنه‌ به‌خۆین هاتونه‌ته‌ کایه‌وه‌ و مرۆف خۆی هه‌ستی به‌وه‌ نه‌کردوه‌ که شتیکی نوێی دروست کردوه، یان له‌ بواریکی ژبانه‌دا هه‌نگاوێکی به‌ره‌و پێشوه‌ ناوه. له‌ راستیدا وه‌ک ده‌رئه‌که‌وێت نه‌وه‌کانی دواتر بپاری ئه‌وه‌ ئه‌ده‌ن که کام کار و کام سه‌رده‌م باش بوون یان خراپ و کام کۆمه‌له‌ مرۆف شارستانی بوون!

میژووی مرۆفایه‌تی و شارستانی ئه‌وه‌مان بۆ ده‌رئه‌خات که (نایینه‌کان) له‌ هه‌موو سه‌رده‌مه‌کانی گه‌شه‌کردنی مرۆفایه‌تییدا کۆسپ بوون و هه‌ر کۆسپیش ئه‌بن له‌به‌رده‌می پێشکه‌وتنه‌کانی مرۆفدا و سیمای (شارستانییه‌کان) وه‌ک خۆیان ئه‌هه‌لته‌وه.

شارستانی ئه‌وروپا و رۆژئاوا له‌به‌رئه‌وه‌ی که ئایینیان له‌ ده‌وله‌ت و ده‌سه‌لات و یاساکان جیاکردوه‌ته‌وه، له‌ ماوه‌ی چهند ده‌ سالیکی رابوردودا بوون به‌پێشنگی مرۆفایه‌تی، به‌تایبه‌تی له‌ بواره‌ زانستی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا و مافی مرۆف وه‌ک تاک (ئیندیفید) و مافه‌کانی ئافره‌ت و نه‌ته‌وه‌کان و که‌مایه‌تییه‌کان و... تد.

له‌ هه‌مان کاتدا که سه‌یری ولاتانی خۆمان و ئه‌و ولاتانه‌ ئه‌که‌ین که ئایین به‌ما و سه‌رچاوه‌ی یاسا و رێساکی ده‌سه‌لات و په‌یوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان، ئه‌وا هه‌زاران دیارده‌ ئه‌بینین که له‌و شارستانییه‌ جیامان ئه‌که‌نه‌وه، ته‌نانه‌ت له‌ هه‌ندیک له‌م ولاتانه‌دا، زیاتر له‌ هه‌زار و نیویکه‌ میژوو (وه‌ستاوه) و گۆرانکارییه‌ هه‌مه‌جۆره‌کان ئه‌وه‌نده‌ کم و ده‌گه‌من که ئه‌گه‌ر وا بپرات، ئه‌وا به‌هه‌زاره‌ و نیویکی تریش ناچنه‌ قوناخێکی تره‌وه. ئه‌مه‌ له‌ کاتیکدا که نه‌وتیکی خه‌بالییان هه‌یه که ئه‌مرۆ به‌گشتی سه‌رچاوه‌ی

وزه‌یه. ئەمی ئەگەر پۆژتیک له پۆژان (هەرچەنده زۆر دووریش نییە)، ئەم نەوتەیان نەمیئتیت و تیکنۆلۆجیای شارستانی ئه‌وروپا و پۆژئاوایان لێ دابیریت، چی رووئەدات؟ بێگومان وەسفکردنی حاله‌تێکی وا، زۆر گرانه و مه‌گەر به‌خه‌و و خه‌یال بێبیریت چۆن ئەبێت!

وه‌رگێران کارێکی ئاسان نییە، به‌تایبه‌تی کاتێک که سه‌رچاوه‌که به‌زمانی دووهم و سێهه‌م بێت، به‌لام خۆشه‌ختانه له‌م سالانه‌ی دوااییدا هه‌ندیک له‌ پۆشنییرانی کورد له‌ ده‌ره‌وی کوردستان، بالێ کوردانه‌یان هه‌لمالیوه و خۆیان له‌م بواره‌دا ماندوو کردوه و یه‌کیکی له‌وان کاک حامید گه‌وه‌رییه.

وه‌رگێرانی کتیبی‌تێکی زانستیانه‌ی هێجگار سه‌ختی وه‌ک ئەم کتیبه‌، هه‌رچه‌نده ئاسان نییە و بێ که‌موکۆریش نابیت، به‌لام خه‌مه‌تێکی هێجگار گه‌وره‌یه به‌خوێنه‌ر و پۆشنییری کورد و یارمه‌تیدانێکه له‌ به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی زانیاریه‌کانی‌اندا ده‌رباره‌ی باسێکی گه‌رنگ که ئەمرۆ ئێمه‌ی کورد تا بلێی پتووستمان پیتی هه‌یه، ئەویش (شارستانی) و میژووی مرۆفایه‌تییه. لام وایه که دوا ده‌یه‌ی هه‌زاره‌ی رابوردوو، گه‌رنگترین قۆناخی گه‌شه‌ی کورد بووه، به‌تایبه‌تی له‌ باشووری و لا‌تدا.

کورد له‌ ماوه‌ی ده‌ سال له‌ نیمیچه‌ نارامی و ورده‌ شه‌ر و به‌یه‌ک‌دادان و دوو به‌رپۆه‌به‌رایه‌تی حکومه‌تی ناوچه‌یی، له‌گه‌ڵ هه‌موو که‌موکۆریه‌کاندا، به‌شپۆه‌یه‌کی گه‌شتی ئەوه‌نده هه‌نگای گه‌رنگی ناوه له‌ رووی کۆمه‌لایه‌تی و پۆشنییری و به‌رپۆه‌به‌رایه‌تییه‌وه که شایانی (شارستانی) خۆبه‌تی و ده‌ری خست که زۆر دۆست و عاشقی پێشکه‌وتن و شارستانی ئەم سه‌رده‌مه‌ی دنیای دیموکراته‌خوازان و پێشکه‌وتنه‌خوازان.

ئەگەر چی ته‌نیا جارێک له‌ میژووی کورددا هه‌لبژاردنی گه‌لی کراوه له‌ باشووری و لا‌تدا، به‌لام ئەو ته‌نیا جاره‌ش ئافه‌رت مافی ده‌نگدان و خۆپالائوتنی هه‌بووه. له‌ کاتێکدا که ئافه‌رت له‌ (شارستانییه‌کانی) ده‌وره‌یه‌ری کورددا، نه‌ک هه‌ر مافی ده‌نگدان و خۆپالائوتنی نییە، ته‌نانه‌ت ناسنامه (ته‌سه‌که‌ره)شی نادریت.

له‌و شارستانییه‌ی ده‌وری کورد دوو ئافه‌رت له‌ دادگادا به‌شاهیدیک ئەژمێرین، هه‌رچه‌نده لای کوردیش به‌رواله‌ت تا راده‌یه‌ک هه‌ر وایه، به‌لام به‌پێچه‌وانه‌ی ته‌واوی ئەو شارستانییه‌یه‌وه و هه‌زیر و دادوه‌ری ئافه‌رتیش هه‌یه و ته‌نانه‌ت وه‌زیرێکی ئافه‌رتیشی ئە له‌نجومه‌نی حوکمی کاتی عیراقدا داناوه.

بۆیه کتیبخانه و خوێنه‌ر و پۆشنییری کورد پتووستی به‌هه‌موو ئەو سه‌رچاوه و به‌ره‌مه‌ گه‌رنگانه‌ی مرۆفایه‌تی هه‌یه که کۆمه‌لگای کوردستان به‌ره‌و پێشه‌وه و به‌ره‌و شارستانی سه‌رده‌م ئەبه‌ن.

گه‌رنگی ئەم کتیبه‌ له‌وه‌دایه که چ میژوونوس و پسپۆر و چ خوێنه‌ری ناسایی به‌روونی و ساکاری لێی تی ئەگه‌ن، چونکه به‌زمانی‌کی ساکار و (بۆ هه‌مووان) نووسراوه.

نه‌وزاد وه‌لی

هه‌نگای هه‌زاره‌کان

گوێدان به‌میژوو

پێشگوته‌ن

سالێ ۲۰۰۰ به‌هه‌نگای بلند نزیک ده‌بیته‌وه. هه‌موو چاویان له‌ رێبه‌تی و ژماره‌یه‌کی لێی ده‌ترسن. بلێی ئەم ساله‌ مزگینێ چوونمان بۆ سه‌ده‌یه‌کی نوێتر و خۆشتر پێ رابگه‌یه‌نی یا به‌پێچه‌وانه‌وه شاهیدی دنیایه‌ک ده‌بین که ده‌سته‌ویه‌خه‌ی به‌رزبوونه‌وه‌ی هه‌ژاری ده‌بێت؟ ته‌نانه‌ت پێشبینی ئەوه‌ش ده‌که‌ن که سالێکی وا کۆتایی دنیامان بۆ به‌دیاری دینیت.

به‌هه‌رحال، ئەم ساله‌ پێکه‌ینه‌ری هه‌لیکی سه‌ره‌کییه بۆ پرسیارکردن و ئاکام وه‌رگرتن له‌ رابوردوو و بێرکردنه‌وه له‌ داها‌توو.

له‌ راستیدا سالێکی زۆر ده‌گه‌مه‌ نه‌ بۆ ئەو که‌سانه‌ی که له‌ ده‌سته‌پێک و کۆتایی یه‌ک سال، یه‌ک ده‌یه، یه‌ک سه‌ده و یه‌ک هه‌زاره‌دا ده‌ژین. رووداوی‌کی ئاوا نرخی ئەوه‌ی هه‌یه که خۆمانی بۆ ئاماده‌ بکه‌ین. کێ ده‌زانیت، ره‌نگه‌ هه‌ل‌دان بۆ زانیاری زیاتر له‌سه‌ر ئەو دیاردانه‌ی که تا ئێستا روویانداوه، یارمه‌تیمان بدن که با‌شتر له‌ داها‌توو بکۆلینه‌وه. ئەم کتیبه‌، له‌ راستیدا راکه‌ینه‌ری جوژه‌ توێژنه‌وه‌یه‌که ده‌رباره‌ی رابوردوو و له‌و با‌وه‌ره‌ دایه، که به‌لگه‌ی پتووست بۆ کۆتایی ئەم هه‌زاره‌یه، پتر جێگه‌ی ئومیدن تا ترس و نا‌ومیدنی و بێگومان ئەم کتیبه‌ش هه‌ول نادات که ئامازه‌ به‌هه‌موو رووداوه میژوویییه‌کانی مرۆفایه‌تی بکات، چونکه ئەمه‌ هه‌ولێکی نارێکه. به‌لکو ده‌رباره‌ی به‌شیک له‌و رووداوه چاره‌نوسییانه ده‌دۆت که له‌ ره‌وتی هه‌زاره‌کاندا، له‌ میژووی رابوردوو دوور واته هه‌شت هه‌زار سال به‌ر له‌دایک‌بوونی عیساوه‌(س) تا ئەمرۆ رۆلی دیار و سه‌ره‌کییان هه‌بووه.

بۆ نمونه، ژماره‌ی دانیش‌توانی جیهان له‌به‌رچاو بگه‌ین، ده‌زانین که ژماره‌ی دانیش‌توانی زه‌وی له‌و ماوه‌یه‌دا به‌رز بووه‌ته‌وه و هه‌موو شتیک ئەم زیاد‌بوونه‌ ده‌سه‌لینیت و ئەمه‌ش دیارده‌یه‌کی به‌رده‌وامه. چ ئاکام‌یک له‌وه‌ وه‌رده‌گرین بۆ هه‌زاره‌ی داها‌توو؟ یا مه‌سه‌له‌ی که‌لک وه‌رگرتن له‌ وزه که تا ئەمرۆ گه‌شه‌کردنی شارستانییه‌تی به‌خۆیه‌وه گه‌رداوه. چۆن ده‌کرێ له‌ هه‌زاره‌ی داها‌توودا به‌لایه‌نگری کردن له‌ ژینگه‌، ئاشتی له‌ نێوان ئەواندا پێک بێنن؟

رۆلی گه‌رنگی ته‌کنیکه‌ نوێ به‌ده‌سته‌تاه‌تووه‌کان که به‌شپۆه‌ی به‌رچاو له‌م هه‌زاره‌یه‌دا له‌ گه‌شه‌کردندان جێگه‌ی سه‌رنجه. ئەو دۆزرا‌وانه‌ چ رێگایه‌ک له‌ هه‌زاره‌ی داها‌توودا ده‌گه‌رنه‌به‌ر؟

ئەوانه ته‌نیا به‌شیکن له‌و کۆمه‌له‌ پرسیارانه‌ی که ئێمه‌ ده‌بی له‌ ره‌وتی هه‌زاره‌ی داها‌توودا به‌قوولی

دەربارەیان بدوین و ناتوانین بە شێوەیەکی دروست وەلامیان بدەینەوه، مەگەر بە تێگەشتن لە ڕەوتی گەشەکردن لە کۆنەوه تا ئەم سەردەمە. ئەگەر نەزانین لە کۆتێوە هاتووین، چۆن دەتوانین هیوادار بین و بزانیین بۆ کۆی دەچین؟

نایا نابێ بەر لە هەموو شتێک لە خۆمان بپرسین بۆچی سالی ۲۰۰۰ مان بۆ دەری پێنی هیوا و مەترسییەکانمان هەلبژاردوو؟ بۆ ئەوەی کە ژمارە ۲۰۰۰ ژمارەیهکی تەواوە و ئێمە سەرنجی تایبەت دەدەین بەو سالانەی کە بەسەر تەواو دەبن، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە تەواوەکەری یەک دەیه و دەستپێتکەری دەیهی دوایین. ئێمە باس لە سالەکانی ۶۰ یا ۸۰ دەکەین. ئەو سالانەی کە دوو سفریان هەیه، بایەخی پتریان هەیه، لەبەر ئەوەی کە پێشاندەری گۆڕینی سەدەن. بەلام بەسەر سفر، سال جینگەیهکی تەواو تایبەتی دەیت. دیارە بۆچوونی روون لەم بارهیدا بەتەواوی راست نییه. لە راستیدا ئەگەر ئێمە لە یەکەوه دەست بەژماردن بکەین، دەیهمین سال دەیتە ژمارە ۵ و ئەوه یانزدەیهمین ساله کە سەرەتای دەیهی دوايي پادەگەیه نیت.

هەرودها لە سالی ۱۱۰۱ دوو هەمین سەدە و لە سالی ۱۰۰۱ دوو هەمین هەزارە دەست پێ دەکات. لە راستیدا سالی ۲۰۰۰ دوا سالی سەدە بیست و یەکەمە و ڕۆژی یەکەمی یانواری ۲۰۰۱ پێ دەنیتە هەزارە سێهەم. هەرچەندە جینگە ئومید نییه، کە ئەم راستییه بیکارییه بەمرۆڤ بەملینیت.

بەدروستی ئەمە یەکەم ڕۆژی یانواری دوو هەزارە کە گرموهوری چوون بۆ هەزارە نوێ بەگۆڕی دەگەیهنن. لە خۆیای بووان دەتوانن بلین هیتشا سالیکی تر دەین چاوەروان بین، بەلام ئەوان شانسێکی کەمیان هەیه بۆ سەلماندنی رای خۆیان. لەبەر ئەوە ئێمە دوا ئەم بەشە دەکەوین کە تەنانەت کەسانی تەواو زاناش ژمارە ۲۰۰۰ بەدەستپێکی هەزارە سێهەم دەزانن و لە بیرو جەژن گرتن لە سالی ۲۰۰۱ دان، یا بەلایەنی زۆرەوه تەنیا فیلمیکی لێ دروست دەکەن، بەلام لە کاتی کەدا زەوی چەندان میلیار سال تەمەنیتتی و گەردوون (کیهان) پتر لەو، چۆن دەپێ مرۆڤ لە هەلسەنگاندنی سالەکاندا لەسەر ژمارەیهکی بچووکی وەک ئەوه پێ دابگریت؟

وەلام ئەوەیه کە مرۆڤ بەویستی خۆی خالیکی بۆ دەستپێکردن هەلبژاردوو و باوەری بەدروستیوونی مێژووێکی تا رادیهیک نوێ هیناوه. ئەم باوەرهینانه بینگومان بەگۆتێری فەرهنگە جیاوازهکان گۆرانی بەسەردا دیت. بۆ نمونە، دوو سەد سال لەمەوبەر، شوێنی فەرانسە شانازی بەخۆیهوه دەکرد کە پێکەتێری کۆماریکی نوێیه. بیریان لەوه دەکردهوه کە بوونه تەهۆی دەستپێکردنی سەردەمی نازادی، براهەتی و بەرامبەری. یاسایان دارشت و رایانگەیاندا سالی ۱۷۹۲ سالی کۆمارییه و بۆ ماوهی چوارده سالی کە لکیان لە ڕۆژمێرهکیان وەرگرت و ئەگەر ئەمە درێژیه هەبوایه، سالی ۲۰۰۰ بۆ ئەوان دەبوو بەسالی ۲۰۰۸ ی کۆماری. لە بەشیک لە بەلگە رەسمییهکاندا، ئەمریکاییهکان جیا لە سالی قبوڵکراوی هەمەلایەنه، دەگەرانهوه سەر سالی سەربهخۆیی ئەمریکا واته سالی ۱۷۷۶ و بەپهیرهویکردن لەم سیستەم، سالی ۲۰۰۰ دەیتە چواری یانواری ۲۲۴ ی سەربهخۆیی ئەمریکا. ئیسلامییهکان سالەکان بەسەردەمی کۆچی محەمەد(د.خ) لە مەکهوه بۆ مەدینه دەبەستنهوه، بەحسابی

ئیمە هاوکاتە لەگەل سالی ۶۲۲ ی زایینی.

هەرودها ڕۆژمێریکی کۆچیش هەیه کە لەودا سال تەنیا ۳۵۴ ڕۆژه و موسولمانەکان کەلکی لێ وەردهگرن. بۆ ئەوان سالی ۲۰۰۰ دەیتە سالی ۱۴۲۱.

ڕۆژمێری یۆنانییهکانی ئاسیا لە سالی ۳۱۲ ی پ.ز.هوه، واته لە حکومهتی (سکولوس) ی یەکەمەوه دەست پێ دەکات. بۆ ماوهیەک کە لک لەم ڕۆژمێره وەرگیرا و بەگۆتێری ئەم ڕۆژمێره سالی ۲۰۰۰ دەیتە سالی ۲۳۱۲. ڕۆمییەکان بەر لە قبوڵکردنی سیستمی پایە لە سیستمی جۆراوجۆر کە لکیان وەردهگرت، وەک سالی پیکهاتنی ڕۆم، واته سالی ۷۵۳ ی پ.ز. ئەو ساله له (Ab urbe Con-) A.U.C dita) پیک دێ، کە بریتییه لە سەردەمی دامەزراندنی ڕۆم.

ئەو شێوه حسابکردنه بۆ ماوهی چەند سەدەیهک لە ئەوروپا کەلکی لێ وەرگیرا و بەگۆتێری ئەوه دەبوو هەزارە سێهەم لە سالی ۱۲۴۷ ی پ.ز.دا دەست پێ بکات و سالی ۲۰۰۰ ی پ.ز. لە روانگەیی تیۆرییهوه بەرامبەرە لەگەل سالی ۲۷۵۳ ی A.U.C. ئیمە دەتوانین (کات) لە دەستپێکی لەدایکبوونی جیهان یا زەوییهوه حساب بکەین، بەلام بەو حسابە بەشێوهی میلیۆن و میلیار نامازە بۆ سالەکان دەکریت، کە ئەمەش کاریکی دژوارە. هەرودها ئیمە بەدروستی نازانین کە گەردوون بەگشتی بەزەوییهوه کەنگی و تەنانەت لە چ هەزارهیه کدا پەیدا بوون.

مروڤایهتی تا ئەو دوايیهانه هیچ ههوالیکی له رادهی تهمەنی جیهان نهبوو و بۆ ماوهیهکی زۆر بیرو لهوه دهکردهوه کە ماوهیهکی زۆر بەسەر تەمەنی جیهاندا تینا پەیت. بۆ نمونە ڕێبەرائی ئایینی جوولەکە (یەهود) دوا لیکۆلینهوهی ورد لەسەر کتیبی پیرۆز بەو ناکامه گەشتن کە جیهان سالی ۳۷۶ ی پ.ز. پیک هاتوه. بەگۆتێری ئەم بۆچوونە جوولەکان، سالی ۲۰۰۰ ی ئیمە دەیتە سالی ۵۷۶ ی مێژووی جیهانی جوولەکە، بەم پێیه هەزارە سێهەم لە سالی ۱۷۶۰ ی پ.ز.وه دەستی پێ کراوه.

لە ناوه راستهکانی سەدە حەفدهدا، قەشەیهکی سەر بە کەنيسه ی ئینگلیز بەناوی (جەیز یوشیر) پێشینیازی کرد کە سالی ۴۰۰۴ ی پ.ز. وەک مێژووی لەدایکبوونی جیهان قبوڵ بکرت. ئەو مێژووه ماوهیهک پێشتر لە لایەن پڕۆتستانەکانهوه قبوڵ کرابوو و لە زۆریه کتیبه پیرۆزهکانی پڕۆتستانهکاندا بەمێژووی لەدایکبوونی جیهان دەزانرا. بەگۆتێری بۆچوونی یوشیر، سالی ۶۰۰۴ دەیتە سالی ۲۰۰۰ ی زایینی.

بنه‌مای ژماردنی ئیمە ده‌گەریته‌وه بۆ نزیکي سالی A.U.C ۱۲۸۸، کە زانیهک بەناوی (دنيس کوچک) بەناکام وەرگرتن لە توێژینه‌وهی ناوه‌ۆکی رینۆتییه‌کانی مه‌سیح، سالی لەدایکبوونی ئەوی گەرانده‌وه‌توه بۆ ۵۳۵ سال به‌رله مێژووی نامازە بۆکراوی سه‌روو، کە دەیتە A.U.C ۷۵۳. دوا تپه‌رپوونی ۲۵۰ سال، واته ئەو کاتهی کە (شارلمان) بەشیک زۆری ئەوروپای رۆژئاوای لەژیر فرماندا بوو، رایگه‌یاندا قبوڵکردنی مێژووی لەدایکبوونی رزگارکەرەکی بۆ مه‌سیحییه‌کی خاوه‌ن باوه‌ر گونجاوتره تا هه‌لبژاردنی مێژووی دامه‌زراندنی ڕۆم کە پێشتر شاریکی دوور لە مه‌سیحییه‌ت بووه. لەبەر

۱- بهر له شارستانیهات

پهیدابوونی مروفا: پهیدابوونی مروفا دیاردهیهکی تهواو نوئی جیهانییه و تهمه نی دهگه پرتتهوه بۆ چهندان میلیار سال. رای هه ره پروونی زانایان نهوهیه که جیهان له ورده ماک (ماده) ی له ژمارنه هاتوو پیتک هاتوو و به تینی هینجگار زوری گهرما تهقیوه تهوه. شویته واری نهو تهقینه وهیه تا نه مروفا ههستی پین دهکرتیت. کاتی نهو تهقینه وهیه یان دهگه راندهوه بۆ نزیکه ی دوو میلیار سال له مه وهیه، به لام لیکۆلینه وه ورده کان، میژووی نهو تهقینه وهیه یان گواسته وه بۆ سه رده میکی دورتر. میژوویهک که نه مروفا هه موو لایه کمان له سه ری کۆکین، پانزده میلیار ساله. ههروه ها ده رباره ی پینکھانتی جیهان هه موو حسابا به کان به گوتیره ی میلیار دهکرتین. چ له بواری نهو کۆمه له نه ستیرانه وه که به کاکیشان (مجره) ده ناسرین و ده ستیه جی دوای تهقینه وه پهیدابوون و چ ده رباره ی نهو نه ستیرانه ی که له دلی کاکیشانه کاندان. خۆر و نه ستیره کانی (منظومه ی خورشید) نزیکه ی چوار میلیار و شه شه سه ده هزار سال له مه وه بهر پیتک هاتوون. سه ره لدانی ژبان له سه ره وه ی به په له و به گشتی به دوای پینکھانتی نه ستیره کانی تر سه ری هه لداوه.

سالی ۱۹۵۴، زانایه کی نه مریکایی به ناوی (ئیلسوسترنبورگ بارگ هۆرن)، له ناو گابا ورده کۆنه کاندانا شویته واری به کم باکتربا ورده کانی دۆزییه وه و بهو ئاکامه گه یشت که سه میلیار و نیو سال له مه وه بهر له سه ره زوی ژبان کراوه. نزیکه ی دوو میلیار سال هینچ بوونه وه ریک جیا له باکتربا ی جۆراوجۆر له سه ره زوی نه بووه. خانه (سلول) گه شه کراوه کان نزیکه ی یهک میلیار و چوار سه ده هزار سال له مه وه بهر پهیدابوون و ناویان «نه کارپوت» بووه. هه موو بوونه وه ریک، ته نانه ت ئیمه ی مروفا ییش له وان دروست بووین. نهوان سیستمیکی گه شه کراوتر و بهر زرتریان له باکتربیه کانی تر هه بووه.

سه ره پای نه وهش بۆ ماوه یه کی زۆر ژبان به شپوه ی تهواو سه ره تایی ماوه ته وه و نۆرگانه کان یهک خانه یی بوون، به لام بهر بهر نهو یهک خانه ییسیانه به هاوکاری باکتربا ی تر کۆیه کی بهرینتریان بۆ به نه نجام

نهوه سالی Anno Domini A.D (واته سالی مه سیحی جینگه ی سالی ۷۵۳ A.U.C ی گرتته وه و دوای نهوه میژووی دامه زراندنی رۆمییان کرده سالی ۷۵۳ پ.ز. که لک وه گرگتن له میژووی زایینی به په له له هه موو نهو روپادا په ره ی سه ند و دوای سالی ۱۴۰۰ بهر بهر ته توپ و پا پۆر ه کانی نهو روپایی به سه ره دنیا دا زال بوون و نه م رۆژمیره نوئییه دنیا ی داگرت.

به ده به ختانه دنیس کوچک له حساب کردنی بیکار بیدا به هه له چوو. هه له یه کی تهواو روون، چونکه کتیبی پیروژ (ئینجیل) میژووی رووداوه کانی (سه رده می کۆن و نوئی) به پروونی ده ستینشان نه کردوو ه. به گوتیره ی راگه یان دنه کانی عیسا، نهو له سه رده می حکومه تی (هرو د) ی یه که م له ولاتی (ژوده) له فه له ستین له دایک بووه و نه مروفا ئیمه ده زانین که نه م که سه له سالی ۷۴۹ A.U.C، کۆچی دوایی کردوو ه. له بهر نهوه عیسا به لایه نی زۆر وه ده بی چوار سال بهر له (سالی زایینی) چاوی به ژین کرد بیه ته وه.

نه گهر ئیمه له کاتی به دنیا هاتنی عیسا وه ژماره کان ده ست پین بکه یین، سالی ۲۰۰۰ ی ئیمه له راستیدا له نیوان سالانی ۲۰۰۴ و ۲۰۲۰ دایه و به م جۆر ه بیکومان مروفا ده بی پیتی له هه زاره ی سیبیم نابیت. دیاره نهو گومانه بجووکانه کیشه یه کی زۆر مان بۆ پیتک ناهین و ده ستکه وتیان نه وه یه که بیکر ه ره وه ی مامناو نچی بوونی میژوون. ته نانه ت ده رباره ی نهو میژووانه ی که ئیمه بایه خی تاییه تییا ن پین ده دین. نه مروفا مه سه له ی سه ره کی نه وه یه که سالی ۲۰۰۰ جینگه ی سه رنج و تیروانینی هه موو لایه کمانه. له و رینگایه وه بو مان ده رده که ویت که هه رچه نده به ره و دووه بگه ر پیننه وه، زانیاریمان که متر و که م په نگتر ده بیت و له راستیدا له و کاته وه که مروفا فیری نو سین بووه، توانویه تی په وتی به سه رهاته کان له بهر بکات و نه وه ی که پیتی ده لین میژوو دهستی پین کردوو ه.

ئیمه به سه رده می بهر له فیربوونی نو سین ده لین سه رده می (بهر له میژوو) و لیکۆلینه وه ی نهو، جگه به شپوه ی ناراسته وخۆر چاوه رواییه کی تری لی ناکرتیت. نهو گیروگرفتانه ته نیا به لیکۆلینه وه ی شویته واری شار و گونده کان و دۆزینه وه ی ده فر و گۆزه و شتی تری له م با به تانه له ژیرخا کدا، چاره سه ره ده کرتین.

به گشتی راو بۆ چوونه کان له سه ره شارستانیه تی ده ستینشان کراوی ئیمه له نزیکه ی ۸۰۰۰ سال پ.ز. وه دهستی پین کردوو ه، هه رچه نده له وان یه هه ست به وه بکرتیت که هه شت هه زار سال پینش زایین ماوه یه کی زۆر درپۆه، به لام بۆ میژووی راسته قینه ی جیهان میژوویه کی که مه (۱). له بهر نهوه، ئیمه لیکۆلینه وه ی خۆمان له و هه زارانه وه ده ست پین ده کین، که ۸۰۰۰ سال پ.ز. وه دهستی پین کردوو ه و هه زار سال پینش کۆتاییی پین هاتوو ه. چونکه نه مه سه ره پای درپۆیونی ماوه کی، دیسانیش بۆ ئیمه نزیکتره له میژووی پهیدابوونی جیهان.

(۱) لیتره دا وه رگیت له جیاتی نه وه ی که بنوسیت: هه رچه نده له وان یه هه ست به وه بکرتیت که هه شت هه زار سال پینش زایین ماوه یه کی زۆر درپۆه، به لام بۆ میژووی راسته قینه ی جیهان میژوویه کی که مه. ده لئ: یا ههروه کوه نه مروفا بووه ته باو ۸۰۰۰ له ۸۰۰۰ سال ده رده کین، که نه مه ش ماوه یه کی زۆر دور وه له ئیمه و بهر له میژووی شارستانیه ته - ح.

گه یاندنی ئه رکی تایبته و جیاواز پیتک هیناوه. یه کهم چهند خانه بییه کان ده بی ۸۰۰ میلیون سال له مه و بهر سهریان هه لدا بیت. هه موو بوونه وهر پیتک که به چاو ده بیترین، چهند خانه بین. پیتک هاته ی چهند خانه بییه کان ههنگاو پیتکی به نه رته تی بوو له ره وتی گه شه کردن و به ره و پیتچووندا.

یهک خانه بییه کان و یه کهم چهند خانه بییه کان نهرم بوون و به گشتی له ئاو پیتک هاتبوون. له بهرته وه به دوا ی مه رگیاندا ده توانه وه و هیچ شوینه وار پیتکیان لی به جی نه ده ما. نه مه ش وای کردو وه که زانیاریه کی زورمان له سهریان نه بیت. نزیکه ی شه ش سه د میلیون سال له مه و بهر، بوونه وهر نه ندایمی سه خت و به هیتزی وه ک سه ده د دروست کرد و به دوا ی ئه ودا ئیسک و دانی ده رهینا، که دوا ی مردنی گیاندار به ره بهر ئیسک و دانه کانیان وه ک به ردیان لی هات که پسه پوره کان پیتیان ده لیتن حالته تی فوسیل Fossil یان به خو وه گرتووه. فوسیله کان ئه و راستییه یان ئاشکرا کرد که ژبان به ره بهر له سه رده مه جیا وازه کاند گورانی به سه ردا هاتووه.

هیندی پک له ئورگانه کان له نا و ده چن و هیندی کیشیان ده گورین. به مه ده لیتن گه شه کردنی بوونه وهر و زانیان هه و لی ناسینی هوی ئه م دیار ده به یا هانده ره که ی ده ده. یه کهم که سه که به روونی ده رباری گه شه کردنی نووسیوه، بوونه وهر ناسیتی ئینگلیز بووه به ناوی (چارلز روبرت داروین) که له سالی ۱۸۵۹ دا ناکامی لیکولینه وه کانی خو ی بلا و کردو وه ته وه. داروین له ئه سلدا گه شه کردنی به هه لبا زده ی سروشتی ناسیوه. بوونه وهر ده کان خو یان له گه ل ئالوگوره کانی هه ریمی و تایبه ته ندیبه نوئیبه کان ده گونجانده و نه مه ش یارمه تی کردو وه به مان و زاوژی کردنیان، که بیتچوویان بیت. ئه و ژماره بوونه وهرانه ی که که متر خو یان له گه ل هه لومه رج ریکه خستووه، له و ده رتانه بی به ره بوون و به ره زاوژی کردنیان مردوون. تینه گه یشتنی ژماره به ک له واتای دروستی (پیتویستی مانه وه ی با شتر)، که هه و ل درا بوچوونه کانی داروین بی با یه خ بکه ن، له و بوچوونه وه سه رچا وه ی و ده ده گرت.

له و کاته وه که خانه په یدا بووه، هه ست به وه کرا وه که ئورگانه زیندو وه کان له کومای گه و ره تر دا به ناوی (فیلوس یا فیلا) سه ره له نو ی خو یان له دابه شکردنی بوچو و کتر دا ریکه خه نه وه. فیلوم که مرؤف له و پیتک هاتووه، بریتییبه له بره داران که یه کهم نمونه یان نزیکه ی ۵۵۰ میلیون سال له مه و بهر په یدا بووه. له کاتیکدا زه ی نو له ده ی ته منی ئیستای هه بووه، ژبان هیتشتا دیار ده به کی تایبته و به سترا وه به نیو ئاو بوو و زه یبه رزگار بووه کان له ئاو به شپه وه کی داخه پینه ر هیچ بوونه وهر پیتکیان له سه ر نه بووه.

۴۵۰ میلیون سال له مه و بهر بو یه کهم جار گیا له سه ر زه ی روا وه. روانی گیا رتگای بو گه شه کردنی لک، په ل، ریشه و گه لا کرده وه. دوا ی ئه وه نوره ی جو مگه داره کان واته یه کهم بوونه وهری سه ر زه ی هات، که بو یان زور دژوار بوو، له گیادا هیلانه بکه ن.

له و سه رده مه دا بره داره کان واته ماسیبه کان پتر له وانی تر گه شه یان کردبوو. دوا ی ئه مه له میتو و به کدا که ده بی نزیکه ی ۳۷۰ میلیون سال له مه و بهر بیت، گورانیکی به نه رته تی رووی دا. به شپک له خشو که کان له ئاو هاتنه دهر تا خو یان بو ژبان له ده ره وه ئاو و له سه ر زه ی بو گونجیتن. یه کهم بره دارانی سه ر زه ی

ناچار بوون بو دانانی هیلکه و چاود تیر بکردن له بیتچو وه کانیان بگه رتینه وه نیو ئاو. دوا ی نزیکه ی ۳۰۰ میلیون سال له مه و بهر هیلکه کانیان به لایه ی سه ده دفا داپوشی و به م جو ره ده رتانی ئه وه دیان به ده ست هینا که له ده ره وه ی ئاو و له سه ر زه ی سه ختدا بیتچوو به دنیا بیتن.

داینا سو زه کان که ئیتمه به بوونه وهری خشو کیان ده ناسین بو ژانوونیان به سه ر زه ویدا که لکیان له و گه شه کردنه و ده رگرت. یه کهم شیرده ر که به شپک له مرؤقیب ده گرتیه وه، نزیکه ی ۲۲۰ میلیون سال له مه و بهر په یدا بوون. به گشتی نه ندایمیان بوچووک بوو و مانه وه دیان به وه وه به سترا بووه که ده ستی داینا سو زه زله کانیان پچ نه گات. نزیکه ی سه د میلیون سال له مه و بهر شیرده ره کان سه ره له نو ی پیتیان نایه قوناخ پیتکی گرنگ، که بریتی بوو له گه شه کردنی کیسه ی ئاو بو راکرتنی منال له نیو له شی دایکدا بو ماو یه کی زور. ئه و منالانه ی که به م جو ره له دایک ده بوون تا راده به ک خو ش نه ندام و جوان بوون و نه مه ش ده سته و پیتکی پتر بوو له ره وتی گه شه کردنی شیرده ردا.

نزیکه ی حه فتا میلیون سال له مه و بهر یه کهم نه ندایمی ده سته ی شیرده ر به ناوی (ره ده) په یدا بوو، که ئیتمه سه ر به وانین. له و قوناخدا هه میسه داینا سو زه کان حاکم بوون به سه ر زه ویدا. نزیکه ی شه ست و پیتچ میلیون سال له مه و بهر، له ناکاو داینا سو زه کان ون بوون. هوی دروستی ونسو نیان هیتشتا روون نیبه، به لام شوینه واره دوزرا وه کان ئه وه ده سه لمین که له نا وچوونی داینا سو زه کان به هوی که وتنی گابه رد پیتکی مه زن له ئاسمانه وه بو سه ر زه ی بووه. زه بری توندی ئه و گابه رده له سه ر زه ی بووه ته هوی به رز کرده وه ی ئاوی ده رباکان و داپوشینی زه یبه وشکه کان. هه روه ها تۆزو خو لیتکی هیتجگار زوری به رز کرده وه، که بو ماو یه کی زور نه یه یشتو وه تیشکی خو ر له زه ی بدات، به م حاله ش هیندی پک گیاندار ی بوچووک بو نمونه شیرده ره کان له و کاره ساته به دوور بوون. ونسو نی داینا سو زه کان رتگای بو گه شه کردنی دوا یی شیرده ر خو ش کرد.

به شپکیان که بالایان کورت و میتشکیان زور گه و ره تر له میتشکی بوونه وهر ده کانی تر بوو، توانیبیان خو یان به یارتین. ئه و گه شه کردنه ده رباری یه کهم شیرده ره کان که مه یموونه کانیش له ریزی ئه و اندا بوون، نزیکه ی چل میلیون سال له مه و بهر رووی دا وه و یه کهم (نیانده رتال) واته مه یموونی شپه مرؤف، ده میلیون سال دوا ی ئه وان له دایک بوون. پیتچ میلیون سال له مه و بهر گه شه کردن جارتیکی تریش ههنگاوی نوئی نا، که بریتی بوو له په یدا بوونی یه کهم شیرده ری نیانده رتال که پتر له مه یموونه کانی ئه و سه رده مه شپه ی مرؤقیان ده دا.

ئه و شیرده رانه که به ته واوی وه ک مرؤف له سه ر دوو لاق ده ریشتن، پیتیان ده گوترا (ئوسترالو پیتیک). مرؤقناس (ریموند ئارتوردارت) یه کهم که س بوو که سالی ۱۹۲۴ له م شیرده رانه ی کولیبیه وه. بو ماو یی نزیک به سی میلیون سال نیانده رتاله کان ته نیا ئوسترالو پیتیکه جو ر او جو ره کان بوون و به ته واوی له رۆژه لاتنی باشووری ئه فریقا ده ژبان. نزیکه ی دوو میلیون سال له مه و بهر، لقیتیکی تری نیانده رتال په یدا بوو، که به راده یه کی زور له مرؤقی ئه م سه رده مه ده چوون و به مرؤقی ئه مرؤیان ده ناسین. ئه م جو ره مرؤقانه Homo به (هوما هابیلیس) ناسران و مرؤقناسی ئینگلیز (لوی سی بی. لیک) بو یه کهم جار له

شهسته‌کانی سه‌دهی راپوردوودا له پاشماوهی ئەوانی کۆلییبه‌وه.

هۆموهاپیلیسه‌کان یه‌که‌م نیانده‌رتال بون که نامیری به‌ردییان دروست کرد. به‌دروستکردنی ته‌ور و کیترد له به‌رد راپیان ده‌کرد و فییری جیاکردنه‌وهی ئیسک له گۆشتی گیاندار بون. به‌رله په‌یدا‌بوونی هۆموهاپیلیس، نیانده‌رتاله‌کان گیا و پاشماوهی گیاندارێ مردوویان ده‌خوارد. ئەو مردووانه‌ی که له لایه‌ن گیاندارێ دیکه‌وه ده‌کوژران و دوا‌ی خواردن و تیربوونیان به‌شیکیان لێ به‌جێ ده‌ما.

نزیکه‌ی ۱۶۰۰۰۰ سال له‌مه‌وه‌ر بۆ جارتیکی تریش ژماره‌یه‌کی نوێی نیانده‌رتال په‌یدا‌بوون که ئەندامیان گه‌وره‌تر له‌وانی تر بوو. ئەوان به‌ (هۆموارکتۆس) واته (مرۆقی له‌سه‌ر پێ) ناسران. یه‌که‌م نیانده‌رتال بون که له هه‌ریمی ئەفریقاوه خۆیان گه‌یاند هه‌رێه‌یه‌که‌م ناسیا. هۆی ئەم کاره‌شیان رهنه‌گه بۆ به‌شوتندا‌چوونی ئازۆل بوو. هه‌روه‌ها چوونه ده‌ریای ئارام و له به‌شیک له دوورگه‌کانی ناسیای باشووری رۆژه‌لات نیشته‌جێ بوون. (ئۆژهن دو‌بو‌وا) ی هۆله‌ندی یه‌که‌م که‌س بوو که سالی ۱۸۹۴ له هۆموارکتۆسه‌کانی کۆلییبه‌وه. هۆموارکتۆس په‌له‌گه‌شه‌ی کرد و له کۆتایی دوا میلیۆندا، ته‌نیا گیاندارێ نیانده‌رتالی زیندووی سه‌ر زه‌وی بوو. شه‌ش سه‌د هه‌زار سال له‌مه‌وه‌ر، زه‌وی چووه ناو یه‌که‌م به‌شی سه‌رده‌می سه‌هۆله‌ندانه‌وه. به‌ره‌به‌ره که تینی گه‌رما له‌سه‌ر زه‌وی که‌م بووه‌وه، ته‌خته سه‌هۆله‌ مه‌زنه‌کان له هه‌ریمی باکووره‌وه به‌ره‌و باشوور داکشان.

کاتی که سه‌هۆله‌ندانه‌کان له‌وه‌په‌ری خۆیاندا بوون، ناوی ده‌ریاکان نزیکه‌ی سه‌د مه‌تر نیشته‌بوونه‌وه. دا‌به‌زینی ناوی ده‌ریاکان، رینگای بۆ پێوه‌ندی له نیوان قاره‌کاندا کردوه. رهنه‌گه به‌م هۆیه‌وه بێ که هۆموارکتۆس توانی له ئەفریقاوه بێته ناسیا و دوورگه‌کانی ئیندۆنیزیا. سه‌رده‌می سه‌هۆله‌ندان رینگای بۆ نیانده‌رتاله‌کان و گیانداره‌کانی تر کردوه که پتر هه‌ول بدن خۆیان له‌گه‌ل بارودۆخی شوێنی ژبانیان بگوجین. هۆموارکتۆس بۆ پارێزگاریکردن له خۆی له به‌رامبه‌ر سه‌رمادا که‌لکی له پێستی گیانداره‌کانی تر وه‌رگرت و فییریو به‌دار و قوڕ خانوو دروست بکات و له کاتی پێوستدا که‌لک له ئەشکه‌وته‌کان وه‌رگریت. فییری هه‌لکردنی ناگر و هیشته‌وه‌ی به‌هه‌لکراوی بوو. دۆزینه‌وه‌ی ناگر واته یه‌که‌م شێوه‌ی هیشته‌وه‌ی و به‌هه‌لکردنی وزه، نزیکه‌ی نیو میلیۆن سال له‌مه‌وه‌ر به‌هۆی مرۆقه‌وه ئەنجامی گرت. له‌و سه‌رده‌مه به‌دواوه کۆنترۆلی وزه بوو به‌یه‌که‌م که‌لک له دیارده ده‌سه‌لاتداره‌کان به‌سه‌ر گه‌شه‌کردنی شارستانیه‌ت و پێوه‌ندی به‌شوێنی ژبانه‌وه، که تا ئەم‌رۆ وه‌ک خۆی ماوه‌ته‌وه. په‌یدا‌بوونی یه‌که‌م نیانده‌رتاله‌کان که میتشکیان به‌را‌ده‌ی میتشکی ئیسه‌ بوو، ده‌گه‌رپێته‌وه بۆ ۳۰ هه‌زار سال له‌مه‌وه‌ر.

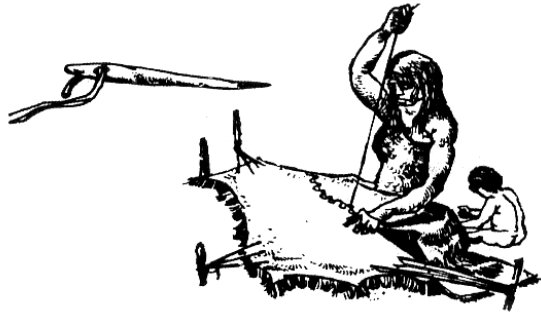
یه‌که‌م شوێنه‌واری نیانده‌رتاله‌کان، سالی ۱۸۵۶ له شیبوی (نیانده‌ر) له ئالمانییا دۆزرا‌یه‌وه و ئەمه‌ش وای کرد که پێیان بگوتیت (نیانده‌رتال). کاسه سه‌ری نیانده‌رتاله‌کان زۆر بچووکتر بوو له کاسه سه‌ری ئیسه، ئیسکی ده‌وری برۆ و چاویان زه‌ق و دانه‌کانیان ئەستور و شه‌ویلگه‌ی سه‌روویان زه‌ق و نیوچاوان و شه‌ویلگه‌ی خواره‌ویان قوول و به‌ره‌و دواوه چوو‌بوو. له ئیسه بچووکتر، به‌لام قه‌له‌و و گۆشتنتر بوون و ده‌ماره‌کانیان به‌هیزتر له ده‌ماری ئیسه بوو. سه‌ره‌رای جیا‌وازی کاسه‌ی سه‌ریان به‌را‌ده‌یه‌ک له ئیسه

ده‌چوون، که زۆربه‌ی زانیان، ئەوان وه‌ک ئیسه واته به «هۆموساپینس» (مرۆقی به‌توانا له بێرکردندا) ده‌زانن. نزیکه‌ی په‌نجا هه‌زار سال له‌مه‌وه‌ر، مرۆقی وه‌ک ئیسه له دا‌یک بوو. ئەوه له کاتی‌که‌دا بوو که نیانده‌رتاله‌کان نزیکه‌ی سی هه‌زار سال له‌مه‌وه‌ر له‌ناو چوو‌بوون. ته‌نیا نیانده‌رتالی‌یک که توانی ماوه‌ی سی هه‌زار سال درێژه به‌گه‌شه‌کردن بدات، مرۆقی ئەم‌رۆیه.

نیانده‌رتاله‌کان سه‌ره‌تا له قاره‌کانی ئەفریقا، ناسیا و ئەوروپا و چهند دوورگه‌یه‌کی نزیکی یه‌که‌تر نیشته‌جێ بوون، به‌لام هیندی‌یک به‌رله بیست هه‌زار سال له‌مه‌وه‌ر، به‌که‌م‌بوونه‌وه و دا‌به‌زینی ناوی ده‌ریاکان، له ناسیای باکووری رۆژه‌لاته‌وه خۆیان گه‌یاند هه‌ریکای باکور و به‌دوورگه‌کانی ئیندۆنیزیا‌دا چوونه ئوسترالیا و له زه‌وییه نوێیه‌کاندا درێژه‌یان به‌پێش‌ره‌ویی خۆیان دا و گه‌یشتنه دوا خاله‌کانی ئەو هه‌رێمانه. واته گه‌یشتنه (تردوفۆ) له دوا خالی باشووری ئەمریکای باشوور و (تاسمانی) له‌وه‌ری که‌ناره‌کانی باشووری رۆژه‌لاتی ئوسترالیا. ئەم با‌و‌کانه‌ی ئیسه به‌سه‌ر گه‌یه‌ره‌کاندا نیگاریان بۆ به‌جێ هیشته‌وین. نیگاره‌کانیان له پوانگه‌ی هونه‌رییه‌وه هیشته‌وین. یه‌که‌م نیگاری ئەو سه‌رده‌مه سالی ۱۸۷۹ له یه‌کیتی که ئەشکه‌وته‌کانی باکووری ئیسپانییا دۆزرا‌یه‌وه. نیگاره‌کان به‌را‌ده‌یه‌ک جوان بوون که لیکۆله‌ره‌کانی هان دا به‌شوین ئەم جو‌ره ئەشکه‌وته‌نه‌دا بگه‌رین که نیگاریان له‌سه‌ره، تا به‌م جو‌ره کۆنبوونی ئەوان به‌که‌سانی که‌م با‌وه‌ر به‌سه‌لمینریت. هیندی‌یک له نیگاره‌کان لیسواری ئەشکه‌وتی (کرومانیۆن)یان له فه‌رانسه دا‌پۆش‌یبوو، ئەمه‌ش وای کرد که ناوی مرۆقی (کرومانیۆن) له‌سه‌ر مرۆقه سه‌ره‌تاییه‌کان دانین.

مرۆف به‌رله شارستانیه‌ت کۆمه‌لگه‌یه‌کی پێک هینا که هیچ بوونه‌وه‌رێکی تیدا نه‌بوو. له کاتی‌که‌دا ده‌زانی که له دنیای گیانداراندا به‌شێوه‌ی سه‌روشتی ها‌و‌کاری ده‌بینریت. بۆ نمونه، به‌شیک له میرووله‌کان له (شته) واته ئەو بوونه‌وه‌ره بچووکانه‌ی که له وه‌رزی به‌هاردا له‌سه‌ر گه‌لا‌ی دار و گیای تر په‌یدا ده‌بن، بۆ ته‌رکردنی شوێنی ژبانیان که‌لک وه‌رده‌گرن. به‌لام مرۆف یه‌که‌م بوونه‌وه‌ر بوو که به‌زانیاری و به‌سوودی خۆی گیاندارێ پام کرد. سه‌گ یه‌که‌م گیاندار بوو که نزیکه‌ی چوارده هه‌زار سال له‌مه‌وه‌ر به‌هۆی مرۆقه‌وه پام کرا. سه‌گه‌کان و ته‌نانه‌ت به‌شیک له‌وان که له گورگ ده‌چن و له ئەس‌لدا له بنه‌چه‌ی گورگن. ئیسه نازانین که چۆن ئەو گورگانه پام کراون و ته‌نیا ده‌توانین دان به‌و راستیه‌دا بنین. سه‌گ که له بنه‌چه‌ی ئەو گیاندارانه بوو که به‌کۆمه‌ل ده‌ژبان، به‌شێوه‌ی سه‌روشتی چوونه ژیر فه‌رمانی مرۆقه‌وه. سه‌گه‌کان له‌گه‌ل خاوه‌نه‌کانیان ده‌چوونه ر‌او و له دۆزینه‌وه‌ی نیچیر و ر‌او‌کردندا یارمه‌تی خاوه‌نه‌کانیان ده‌دا و له‌و ناوه‌دا به‌شیک بچووکیان له نیچیره ر‌او‌کراوه‌که پێ ده‌ب‌را. بێگومان ئەم یه‌که‌م ده‌ستکه‌وته، مرۆقی هان دا که پتر به‌شوین ئەم ئەزمونه‌ی بکه‌ویت.

پامکردنی بز له رۆژه‌لاتی نزیکه‌دا ده‌گه‌رپێته‌وه بۆ نزیکه‌ی دوا‌زده هه‌زار سال له‌مه‌وه‌ر. دانیشته‌وانی ئەم هه‌رێمه‌ی جیهان بزنیان به‌خێو ده‌کرد و زاو‌زیان پێ ده‌کردن. له‌و رینگایه‌وه ده‌ستیان به‌شیری بز و خۆراکی گۆشت گه‌یشت. گۆشت که خۆراکی سه‌گه‌کانیش بوو، قازانجی بۆ گه‌ده (مه‌عیده‌)ی مرۆف هه‌بوو، به‌لام خۆراکی بز که له جو‌ری جیا‌وازی گیا پێک ده‌هات، به‌شێوه‌یه‌کی به‌رچاو گۆرانی به‌سه‌ر

۲- هزاره‌های بهرله میژوو: له ۸۰۰۰ سال تا ۴۰۰۰ سال پ.ز.

۸۰۰۰ سال پیش له‌دایکبوونی عیسا(س) و بهرهو کاری کشتوکال

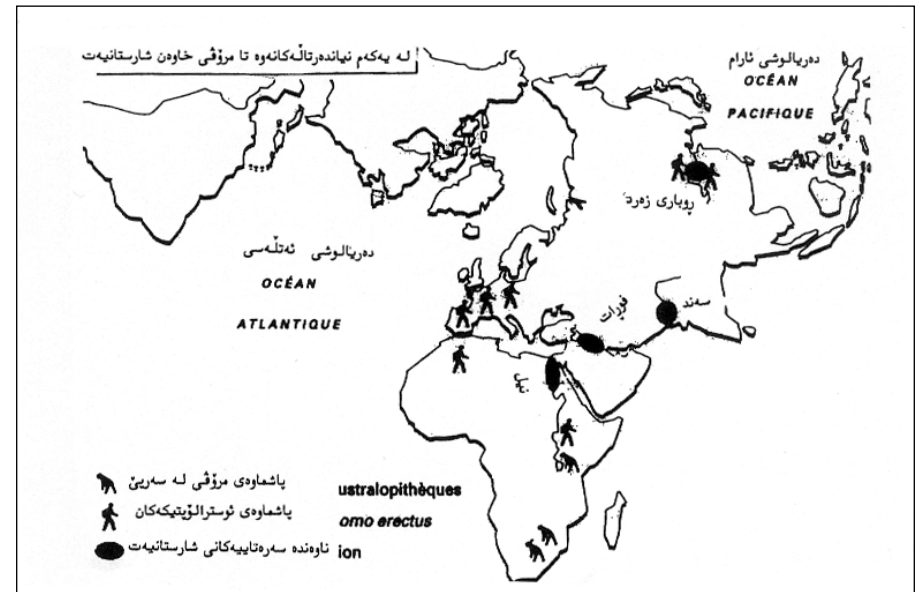
ده هزار سال بگه‌رتینهوه دواوه. سه‌هۆلبه‌ندانه‌کان که بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر ئالوگۆره‌کانی زه‌وییان به‌خۆیانوهه گرتدابوو، کۆتایییان پین هات. سه‌هۆلبه‌ندانه‌کان پاشه‌کشه‌یان کرد و ئاو و هه‌وای زه‌وی تا راده‌یه‌ک وه‌ک ئاو و هه‌وای ئه‌مرۆی لێ هات. له‌ناوچوونی سه‌هۆلبه‌ندانه‌کان ئالوگۆری گرنگیان به‌دواوه بوو. هه‌وای ناوچه‌بارانی و تۆفانییه‌کان به‌رهو باکور هه‌لکشا و وشکه‌سالی په‌ری سهند. بۆ ئه‌مونه له ئه‌فریقای باکور بیابانی ناسراو به‌سه‌حرا دروست بوو. هاوکات له‌گه‌ڵ به‌رزبوونه‌وه‌ی سه‌رله‌نوێی ئاوی ده‌ریاکان، ئه‌و باریکه‌رتیانه‌ی که ئاسیایان به‌ئه‌مریکای باکور و ئوسترالیاوه‌ده‌سته‌وه، جارێکی تریش چوونه‌وه ژیر ئاو و دانیشتیوانی ئه‌مریکای باشوور و باکور و ئوسترالیا که بۆ په‌یوه‌ندیکردن له‌شوینه زه‌قه‌رزگاربووه‌کان له‌ئاو که‌لکیان وه‌رده‌گرت، سه‌رله‌نوێ بۆ هزاران سال له‌یه‌کتر جیا بوونه‌وه. ده‌رووبه‌ری ده‌ریای به‌ستووی باکور ئیتر بۆ هه‌میشه‌به‌سه‌هۆل نه‌به‌سترا و ئه‌وانه‌ی ئیسه‌به‌Inuit (ئیسکیمۆ)، (لاپۆن) و (سیبیری) نشینیان ده‌ناسین، به‌سه‌ر به‌شی باکوردا بلاو بوونه‌وه.

له‌وه‌سه‌رده‌مه‌دا، له‌نیوان هه‌موو ئه‌و هه‌رتیمانه‌ی که خه‌لکیان لێ ده‌ژیا، رۆژه‌لاتی نزیک واته ده‌رووبه‌ری ده‌ریای سپی ناوه‌راست (مه‌دیته‌رانه)، ده‌ریای خه‌زه‌ر و که‌ندوای فارس له‌وانی تر به‌رچاوتر بوون. دانیشتیوانی ئاسیای رۆژئاوا یا ئاسیای ناوه‌ندی هه‌روه‌ک مرۆقی سه‌رده‌می به‌ردی ده‌ژیان و وه‌ک ئه‌وان نامیتری به‌ریدیان دروست ده‌کرد. به‌لام چونکه‌ تیکنیکه‌که‌یان پتر گه‌شه‌ی کردبوو، به‌(نیولیتیک) مرۆقی سه‌رده‌می نوێی به‌ردی ناسران.

له‌ رۆژه‌لاتی نزیک رامکردنی یه‌که‌م گیاندار و گه‌شه‌کردنه‌کانی تر ئاسایشی مرۆقیان ده‌سته‌به‌ر کرد و رینگایان بۆ ئاسایشی پتری مرۆف خوش کرد و ئه‌مه‌ش ژماره‌ی دانیشتیوانی به‌رز کردوه. له‌به‌ر ئه‌وه، هیندییک جار ئه‌و قوئاخه‌ به‌سه‌رده‌می شوژی نیولیتیک ناو ده‌به‌ن که هاوکات بوو له‌گه‌ڵ یه‌که‌م

خۆراکی مرۆفدا هینا. دواي رامکردنی بز، مرۆف توانی مه‌ر، حوشر، گا، مریشک و قازیش رام بکات. ئه‌وانه‌ی روه‌ی ئاژه‌لێیان هه‌بوو پتر ده‌ستیان ده‌گه‌یشته‌ خۆراکی باشر و که‌متر نیازیان به‌چوون بۆ راو په‌یدا ده‌کرد، که ئاکامه‌که‌ی هه‌میشه‌ سه‌رکه‌وتنی به‌دواوه‌ نه‌بوو. جیا له‌وه، ژبانی ئاژه‌لداره‌کان به‌ئاسانی تینده‌په‌ری، هه‌رچه‌نده‌ به‌به‌رده‌وامی مه‌ترسی ئه‌وه‌یان هه‌بوو که له‌گه‌ڵ نه‌خۆشی، وشکه‌سالی و چه‌یوانی درنده‌ رووبه‌روو بنه‌وه.

ده‌بج باش له‌بیرمان بچ که شارستانییه‌ت ده‌ستکه‌وتیکی تا راده‌یه‌ک نوێیه له‌ پرۆسه‌ی گه‌شه‌کردندا و خالی ده‌ستپیکردنی ده‌گه‌رتنه‌وه بۆ ده‌هزار سال له‌مه‌وبه‌ر. له‌ به‌رامبه‌ر سه‌رده‌مه‌ درێژه‌کاندا که رینگای بۆ گه‌شه‌کردن خوش کردوو، ته‌مه‌نی شارستانییه‌ت کورته. هیوادارین ئه‌و ده‌هزار ساله له‌ به‌رامبه‌ر داهاتوودا که مرۆف چاوی تی بریوه، ماوه‌یه‌کی زۆر کورت بیته. به‌هه‌ر حال، ئیسه‌ ده‌گه‌رتینه‌وه بۆ هه‌شت هه‌زار سال پ. ز، واته سه‌ر ئه‌و میژووێ که بۆ ده‌ستپیکردنی لیکۆلینه‌وه‌که‌مان ده‌ستیشانمان کردوو.

بهرزبونونه‌وی ژماره‌ی دانیشتووان. ئه‌و په‌یوه‌ندییه چاره‌نووسیییه‌ی نیوان‌گه‌شه‌کردنی تیکنیک و ناسایش و زیاده‌بونی کۆمه‌ل، دیارده‌یه‌کی به‌رده‌وام و نه‌پساوه‌یه، که له‌هه‌زاره‌کانی دوا‌ییشدا ده‌بینریت.

ژماره‌ی دانیشتووانی زه‌وی ده‌گانه‌ چوار میلیۆن: ژماره‌ی دانیشتووانی زه‌وی له‌هه‌شت‌هه‌زار سال‌پ‌زدا ده‌بی چوار میلیۆن کسه‌س بو‌ی. پینج‌سه‌ده‌هه‌زاریان واته‌یه‌ک له‌هه‌شتی ئه‌و ژماره‌یه‌ له‌رۆژه‌لاتی نزیک ژیاون. نازانین بۆچی دانیشتووانی ئه‌و هه‌ریمه‌ له‌ریزی یه‌که‌می پیتشکه‌وتندا بوون. گه‌شه‌کردنیان په‌نگه‌ به‌هۆی زۆربوونی گیاندار و ئاسان رامکردنیان له‌و هه‌ریمه‌دا بو‌ییت. به‌ره‌به‌ره‌ ده‌بینین که هه‌ریمه‌کانی دیکه‌ش رۆلی سه‌ره‌کیان هه‌بووه‌ له‌گه‌شه‌پیدانی شارستانیه‌تدا، به‌لام هیچ کامیان بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر نه‌یان‌توانیوه‌ له‌م بواره‌دا پیتشه‌نگ بن. به‌هه‌رحال، زۆربوونی کۆمه‌ل به‌هۆی شو‌رشی سه‌رده‌می به‌ردی رینگای بۆ گه‌شه‌کردن خو‌ش کرد. هه‌روه‌ها له‌هه‌ر قۆناخیکدا که ژماره‌یه‌کی زیاتری خه‌لک له‌ده‌وری یه‌کتر کۆبینه‌وه، ده‌ره‌تانی ئه‌وه‌یان بۆ ده‌ره‌خسیت که یه‌کێک له‌وان پلان یا بیرتکی نو‌ی و چاره‌پوان نه‌کراوی لێ‌بیسریت. هه‌روه‌ها هه‌رچه‌نده‌ کۆمه‌لگای مرۆفایه‌تی مه‌زنتر و به‌رینتر بێ، ریتک‌خراوه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان زیاتر و ویستی په‌یدا‌کردنی ریتگا‌چاره‌ی کیتشه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان به‌رینتر ده‌ییت. ئه‌وه‌ به‌و واته‌یه‌ نییه‌ که زۆربوونی کۆمه‌ل هه‌میشه‌ باش و به‌قازانج بووه. ده‌ستکه‌وته‌کانی ئه‌م بۆچوونه‌ کاتیک زه‌ق ده‌بنه‌وه‌ که شو‌ینی پتوبیست بۆ جیتشین‌کردنی هه‌موو لایه‌ک هه‌بی.

هه‌رکه‌ له‌ ناوچه‌یه‌کدا جینگه‌ بۆ ژبانی کۆمه‌لێکی پتر نه‌بی، کیتشه‌کان به‌ره‌به‌ره‌ جینگه‌ی ده‌ستکه‌وته‌کان ده‌گره‌وه. به‌پاشه‌کشه‌کردنی سه‌هۆله‌ندانه‌کان و خو‌شبوونی ناو و هه‌وا، گیا و دانه‌ویله‌ی خو‌رسک ده‌شت و مه‌زراکیان دا‌پۆشی و ئه‌مه‌ش وای کرد که گۆرانی مه‌زن روو بدات که مرۆف له‌دوای دۆزینه‌وه‌ی ئاگره‌وه‌ نه‌ییبینیوو. ئه‌و ئالوگۆه، چاندن و که‌لک وه‌رگرتن له‌چه‌شنی جیاوازی رووه‌ک بوو. نزیکه‌ی هه‌شت‌هه‌زار سال به‌رله‌ زایین، دانیشتووانی باکوری عیراق (باشووری کوردستان-ح) فیری چاندنی گه‌نم و جۆ بوون. ئه‌وان گه‌میان ده‌چاند، به‌گۆتره‌ی پتوبیست ئاویان ده‌دا و گیاکه‌له‌کانیان بۆار ده‌کرد و ئاژه‌له‌کانیان له‌زه‌وییه‌ چاره‌وه‌کان دوور ده‌کرده‌وه. دوا‌ی پیتگه‌یشتنی گه‌نم، ده‌یان‌دووری و هیندیکیان بۆ چاندنی سالی داها‌توو راده‌گرت و ئه‌وی‌تریان ده‌خوارد. هه‌روه‌ها فیریبوون گه‌نم بکه‌ن به‌ئارد و بۆ ماوه‌یه‌کی زۆرتر هه‌لی بگرن و سه‌ره‌نجام له‌ئارد نانی ساف و ره‌ق دروست بکه‌ن. نانه‌که‌یان بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر خو‌ی راده‌گرت و که‌لکی لێ‌ وه‌رده‌گیرا.

دۆزینه‌وه‌ی کشتوکال: به‌چاندنی دانه‌ویله‌، کار له‌سه‌ر زه‌وی ده‌ستی پێ کرد. گه‌شه‌کردنی کشتوکال به‌دوای رامکردنی ئاژه‌لدا به‌واتای زیاده‌بونی خو‌راک بوو. به‌لام کشتوکال گه‌شه‌کردنیکه‌ مه‌زنتر بوو له‌ راگرتنی ئاژه‌ل. ئاژه‌ل گیای ده‌خوارد و ده‌یکرده‌ گوشت و به‌راده‌یه‌کی زۆر وه‌ی ناو گیای له‌ناو ده‌برد، له‌ کاتیکدا مرۆف به‌خواردنی راسته‌وخۆی گیا ده‌یتوانی به‌راده‌یه‌کی زیاتر له‌خواردنی گوشت، وه‌ له‌ خو‌یدا کۆ بکاته‌وه. ئه‌و به‌شه‌ زه‌وییه‌ی که بۆ چاندن ته‌رخان ده‌کرا، ده‌یتوانی به‌ره‌می پتر به‌بار بێتی، تا ئه‌و به‌شه

زه‌وییه‌ی که بۆ راگرتنی ئاژه‌ل داده‌نرا. کیتلان و چاندنی زه‌وی رووی له‌هه‌رشو‌ینیک ده‌کرد، زیاده‌بونی کۆمه‌لێکی چاره‌پوان نه‌کراوی به‌دواوه‌ بوو. دیاره‌ کاری کشتوکال هیندیک زیانیشی هه‌بوو. کارکردن له‌سه‌ر زه‌وی، کاریکی دژوار بوو، ئه‌و خو‌شی و رابواردنه‌ی نه‌بوو که مرۆف له‌راوکردن و ته‌نانه‌ت ئاژه‌ل‌داریدا ده‌ییبی. جوتیاره‌کان له‌و سه‌رده‌مه‌دا ناچار بوون پتر خو‌یان ماندوو بکه‌ن و بیتیگومان به‌خه‌م و په‌ژاره‌وه‌ گوتیان بۆ داستانه‌ هه‌ست بزوتنه‌کانی سه‌رده‌می راوکردن و ئاژه‌ل‌داریی باوانیان راده‌گرت یا به‌تاسه‌وه‌ ده‌یان‌روانییه‌ دراوسێ ئاژه‌ل‌داره‌کانیان. هه‌ستیان به‌کاری قورس و تاقه‌تیری خو‌یان ده‌کرد و هه‌رچه‌نده‌ یارمه‌تییان له‌ ئاژه‌له‌کانیان بۆ کاری کشتوکال وه‌رده‌گرت، به‌لام دیسان کارکردن له‌سه‌ر زه‌وییان بۆ دژوار بوو. له‌به‌ر ئه‌وه، بیتیگومان یه‌که‌م گوندنشینه‌کان، سه‌رده‌مه‌کانی رابوردوویان به‌(سه‌رده‌می زیرین) ناوه‌برد، که ئه‌و‌کاته‌ پیاوه‌کان راویان ده‌کرد و میوه‌ی داره‌کانیان ده‌چنی و له‌ویه‌ری ئازادیدا ده‌ژبان. ئه‌مه‌ش ئه‌و پرسیاره‌ زه‌ق ده‌کاته‌وه‌ که بۆچی مرۆف ده‌ستی له‌و ژبانه‌ خو‌شه‌ هه‌لگرت و بۆ به‌ده‌سته‌یتانی نانی رۆژانه‌ی، خو‌ی تووشی زه‌حمه‌ت و رژیانی ئاره‌قی نیوچاوانی کرد. شیکردنه‌وه‌ی هه‌ره‌ روون و ئاشکرا له‌م بواره‌دا، ئامازه‌ی کتیبی پیرۆزه‌ بۆ به‌هه‌شتی زه‌وی و گونا‌حه‌ سه‌ره‌تایییه‌کانی مرۆف، که خودا مرۆفی به‌و تاوانانه‌ له‌ به‌هه‌شتی سه‌ر زه‌وی بپه‌یره‌ی کردووه‌ و ناچاری کردووه‌ له‌سه‌ر زه‌وی کار بکات. سه‌ره‌رای ئه‌وه‌ی که مرۆف به‌ئاواتی ژبانی خو‌ش و ئازادییه‌کانی رابوردوو بوو، نه‌یتوانی بگه‌ریته‌وه‌ دواوه‌.

ژماره‌ی دانیشتووانی ئه‌و ناوچه‌یه‌ی که کشتوکالیان لێ‌ ده‌کرا، په‌په‌له‌ به‌رز ده‌بووه‌وه، به‌جۆرتیک، که له‌ ناوچه‌کانی تر هه‌ست به‌و زیاده‌بونه‌ نه‌ده‌کرا. گه‌رانه‌وه‌ بۆ سه‌رده‌می راوکردن و به‌خپو‌کردنی ئاژه‌ل ده‌یتوانی خه‌لک به‌شپه‌یه‌کی سامه‌یتنه‌ر توشی برسپه‌تی بکات. چاندن سه‌ره‌رای که‌موک‌ریه‌یه‌کانی، ته‌نیا ریتگای تیرکردنی سگی خه‌لک بوو. به‌هۆی ئه‌م به‌رزبوونه‌وه‌ گومان هه‌لنه‌گره‌وه، له‌هه‌موو ئه‌و شو‌ینانه‌ی که زه‌وی به‌که‌لکی چاندن ده‌هات، کاری کشتوکال ده‌ست پێ کرا. به‌مه‌ش مرۆف پیتی نایه‌ سه‌رده‌می ئاژه‌ل‌داریی و کشتوکال و به‌ره‌به‌ره‌ سه‌رده‌می راوکردنی له‌بیر کرد. ئه‌م قۆناخه‌ی گه‌شه‌کردن به‌زه‌قی له‌ کتیبی پیرۆز ئینجیلدا ئامازه‌ی بۆ کراوه، که یه‌کێک له‌ کوره‌کانی (ئادهم و حه‌وا) به‌ناوی (هابیل) که شوان بووه، به‌ده‌ست (قابیل)ی برای که جوتیار بووه، کوژراوه. کشتوکال گۆرانیکی گرنگی له‌ ژبانی مرۆفدا پیتک هینا. مرۆف بوونه‌وه‌رتیکی گه‌رۆک بووه و له‌زه‌وییه‌ پان و به‌رینه‌کاندا به‌شو‌ین دۆزینه‌وه‌ی رووه‌کی خو‌اردن و خو‌راکی تردا گه‌راوه. ئاژه‌ل‌دارانیش به‌نۆره‌ی خو‌یان بۆ دۆزینه‌وه‌ی له‌وه‌رگه‌ی باشتتر، به‌به‌رده‌وامی له‌ کۆچکردندا بوون و له‌ ره‌شمالدا ژباون. راوچیه‌یه‌کان و ئاژه‌ل‌داره‌کان هه‌رگیز بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر له‌ جینگه‌یه‌ک نه‌ده‌مانه‌وه، چونکه‌ به‌مانه‌وه‌ی زۆر له‌ جینگه‌یه‌ک کۆتایی به‌له‌وه‌ی و راوه‌که‌یان ها‌توو. ناچار بوون به‌شو‌ین سه‌رچاوه‌ی نو‌تی ژباندا بگه‌رتن و کاتیک گه‌رانه‌ته‌وه‌ جینگه‌ی پیتشوویان که نیچیره‌ بچوکه‌کان گه‌وره و گیایه‌کان سه‌ره‌له‌نو‌ی رها‌نه‌ته‌وه. هه‌روه‌ها خپل‌نشینه‌کان که‌لکیان له‌که‌لوپه‌لیتک وه‌رگرتوه‌ که به‌که‌لکی گواسته‌نه‌وه‌ ها‌توو و له‌ کاتی کۆچکردندا که‌لوپه‌له‌ زیاده‌که‌یان به‌جۆر هه‌شتووه‌ و بۆ ئه‌مه‌ش مالی کاتییان هه‌بووه. یه‌که‌م خانووی تا راده‌یه‌ک به‌ده‌وام له‌و جیتگایانه‌ دروست کراون، که

کاری کشتوکالییان لئى كراوه و تا كۆكردنه وهى بهرهمهكانيان لئى بوون. دانىشتووانى كاتى و نيوه كاتى نه يانتوانيوه كارى كشتوكال بكن و نه ده كرا زهوى چينراوى بئار كراو بگوتينه وه. وه زيره كان به پيچه وانهى باوكه كانيان به ناچارى ژيانى نيشته جيتيان هه لئاردا. واتاى خاوه نندارى لهو رۆژه وه گىرنگايه تى بهر چاوى پهيدا كرد. كشتوكال گۆرانتيكى مه زنى ديكه شى پيىك هينا. ئاژه لداره خيلنشينه كان بيتگومان له سهر زهوى و له وه رگا كانيان تووشى شه و پيىكدادان ده بوون، به لام ئه و شه و تپكه ه لچوونانه زۆر جار خوئينى زۆرى تيدا نه رۆژه. لايه نى لاواز به چاكى زانويه كه شوينه كهى بۆ لايه نى به هيز به جى هيلئى و بچيىت له جينگه يه كى تر به ختى خوئى تا قى كاته وه و ژيانى خۆى و ئاژه له كانى به قوربانى له وه رگه يه ك نه كرده وه، كه ماوه يه كى لئى بووه و پيىوست بووه دواى ماوه يه كى تر به جيتى بيلئى. سهره لدانى دياردهى كشتوكال به ته و اوئى ئه و شيوازهى گۆرى. جوتيار ئازووقه و دانه و يله ي وه رزى زستانى كۆكردووه. ئه م كاره، له لايه ك خيلنشينه كانى به ته صاح كرده وه و له لايه كى تره وه كاتيك هيرشيان بۆ كراوه، نه يانتوانيوه زهوى و بهرهمه كانيان له گه ل خۆيان بار بكن و ئه گه ر زه وييه كه يان لئى زهوت بكرايه، جگه له مردن به هۆى برسپيه تى يا فرۆشتنى خۆيان به شيويه كۆيله رپگايه كى تريان نه بووه، له بهر ئه وه تا مردن بهرگرييان له خۆيان و بهرهمه كانيان كرده وه.

دامه زراندى رپكخراوى سه ربازي: كشتوكال بۆ كۆمه له جياوازه كان ئاسايشى پترى ژيانى پيىك هينا، به لام هاوكات له گه ل ئه وه شدا، شه ر تپكه لاوى ژيانى مرۆف بوو، به چه شنيىك كه تا ئيستاش يه خه ي بهر نه داوه. بۆ ئه وهى كه جوتياره كان پاريزگارى له خۆيان و له بهرهمه كانيان بكن، له گروپى بچووكدا خۆيان رپكخستوه. مه زرا دوورده سته كان پاريزگاربان لئى نه كراوه و دوژمن پتر زيانى پى گه ياندوون. ئه و كۆمه له بچووكانه به يانبيان چوونه ته سهر كئيلگه كانيان و ئيواران يا له كاتى مه ترسيىدا گه راونه ته وه گونده كانيان و هه موو پيىكه وه بهرگرييان له خۆيان و بهرهمه كانيان كرده وه.

شيوه يه كى ترى سهر كه وتنى جوتياران به سهر دوژمندا دروست كردنى گوند له سهر بهر زايييه كان بووه. به م جۆره، توانبيان گونده كانيان له ده ستر پيژى بياريزن، كاتى هيرشى دوژمن بۆ سهر گونده كانيان، له سهر بهر زايييه كه وه بهرد و ئاگر و تيربان به سه ردا باراندووه و دوژمن تواناى وه لامدانه وهى بۆ دژوار بووه. دروست كردنى گوند له سهر بهر زايييه كان پيىوستى به گه نجينه هه بوو بۆ راگرتنى ئاو و عه مبارى راگرتنى ئازووقه. رپگچاره ي هه ره باش بۆ بهرگريىردن له گونده كان، دروست كردنى ديوار به ده ورى گونده كاندا بوو.

پهيدا بوونى شار: گه شه كردنى كشتوكال به شيويه ي راسته وخۆ كارى كرده سهر گه شه كردنى گوند و دروستبوونى شار. له شاردا ههر كهس زهوى كه متر و ئازادى هاتوچۆى بهر ته سكرت بووه. رپكخراو پيىك پيىوست بوو كه ئازووقه دابهش بكات و پيسايى و پاشه رۆكان كۆبكات وه و ئهركى بهرگريىردنى هاويهش له ئه ستر بگريىت. له بهر ئه وه مرۆف بۆ دابىن كردنى ئاسايش و پاريزگار بگردن له خۆى، چاوى له به شپيىك له ئازاديه كانى پۆشى. شار له ناوه ندى زهوى جوتياراندا، كۆمه لگايه كى يه كگرتووى پيىك هينا

كه دواتر به ناوى ده ولته ت - شار ناسرا^(١).

شاريىكى خاوه ن بهرگري و ناوه دان پتر له پيىوستيه كانى بهرهمه مى هه بووه، له بهر ئه وه ژماره يه ك له خه لگى شار توانيويانه له برى كار له سهر زه ويوزار، كارى تر بكن. به م جۆره، پيشه و پيشه ساز پهيدا بووه. پيشه سازه كان ئامير و كه ره سه يان دروست كرده وه و بهرگيان دوور بووه. سه رباز، بازرگان و رپه ريش پهيدا بوون كه له بهر امبه ر خزمه ت كردن به جوتياران، له لايه ن ئه وانه وه ژيانيان دابىن كراوه.

به م جۆره كۆمه لگا دابهش كراوه به سهر چيني جۆراوجۆردا و سه ره ئه نجام به م شيوه يه پيىك ها تووه كه ئه مرۆ ده يبينن. له قوناخى دابهش كردنى ئهركه كاندا، خه لگ كارى بۆخۆى كرده وه و به په له په لى ژيانى بهر ز بووه ته وه. له بهر ئه وه دۆز نه وهى كشتوكال له نزىكه ي ٨-٩ هه زار سال بهر له زاييندا^(٢) جووله يه ك بووه بهر وه شارنشينى، كه تا ئيستا به شيويه كى شيلگير و سه رسو رپه نهر له هه موو جيهاندا بهر ده وامه و درپژه ي هه يه.

هۆشيارى شارستانىيه ت: به گه شه كردنى شاره كان، شارستانىيه ت به و شيوه يه كى ئيمه ئه مرۆ ده يناسين له داىك بوو و به دواى ئه ودا شارستانىيه ته مه زنه كان له ده ورى ناوه نده مه زنه كانى شار پيىك ها تن. شارنشينى به واتاى لاتين به دانىشتووانى شار ده لئين و شارستانىيه ت هه موو ئه و دياردانه ده گرتته وه كه په بو نه دييان به ژيانى شارنشينه كانه وه هه يه. شارستانىيه ت ناسينه رى كۆمه ل و تايبه ته نديه كانى چاندى زهوى و ژيانى كۆمه لايه تيبه. له و سه رده مه دا شارستانىيه ت له هه موو جينگه يه ك گه شه ي نه كرده بوو، سه ره تا له كۆمه لى جياواز و دوور له يه كتر له رۆژه لائى نزىك سه رى هه لدا. هه شت هه زار سال پ. ز، شارستانىيه ت هيشتا وه ك ديارده يه كى هه لپه سيراوى گۆشه گير بوو. له باكوورى عيراق (باشوورى كوردستان-ح) و له شوپيىك به ناوى (چه رمۆ) شوپينه وارى شاريىكى كۆن دۆزرايه وه، كه نزىكه ي هه شت هه زار سال پ. ز دروست كرابوو. چه رمۆ زه وييه كى هينديىك بهرزه. شوپينه وارناسيىكى ئه مريىكى به ناوى (رۆبيرت. جى. برودود) له سالى ١٩٤٨ دا له م شوپينه كۆلبه وه.

برودود شوپينه وارى بناخه ي ژماره يه ك خانووى دۆزيه وه كه ديوارى ناسكى قورپنى و ژوورى بچووكيان هه بوو. له وه ده چى كه دانىشتووانى چه رمۆ له نيوان سه د تا سپسه د كه س بووين. شاريىكى تر كه رنه گه ميژووى دروست كردنى بگه رپته وه بۆ سه رده مه كانى سه ره تاي كشتوكال، شارى (ژريىكۆ) له نزىك (ژوردان) ه، كه به نووسيني كتيبى پيرۆز (ئينجيل) ديواره كانى به هۆى دهنگى شه پيوورى جووله كه كۆچه ره كانه وه رپوخواه كه له لايه ن جينشيني چه زه تى موسا وه سه رۆكايه تى ده كران. به گشتى، سه رده مى نيوان ٩-٨ هه زار سال پ. ز سه رده ميىكه كه گۆرانى قوول له ژيانى مرۆفدا پيىك ها تووه. له و سه رده مه دا كۆچه ره كان نيشته جى بوون.

(١) ئه و كاته ههر شاره ي خاوه نى ده ولته تى خۆى بووه و شاره كان به يه كه وه نه به سترانه ته وه - ح.

(٢) له وه رگرياره فارسپيه كه دا به هه له سه ده ي هه شتمى بهر له زانين نووسراوه - ح.

و شک ده‌بوو، که له کون و که‌لینې چنراوه‌کانه‌وه درنه‌چن. له‌بهر ئه‌وه نه‌یاندته‌توانی له سه‌به‌ت بۆ گواستنه‌وه‌ی ئارد، پوښی زه‌یتون و به‌تایبه‌تی ئاو که‌لک وهرگرگن. بریاریان دا نښو سه‌به‌ته‌کانیان به‌قوری گلی سوز (پوس) سواخ بده‌ن. سه‌به‌ته سواخ‌کراوه‌کانیان له‌بهر تیشکی خوردا و شک ده‌کرده‌وه و که‌لکیان لږ وهرده‌گرتن، به‌لام دواي ماوه‌یه‌ک گله سوز و وشکه‌که هه‌لده‌وه‌ری. که‌سټیک له‌وان به‌و ئاکامه‌گه‌یشت که له جیاتی سواخ‌کردنی سه‌به‌ته به‌شپوه‌ی راسته‌وخۆ له گلی سوز، دهر و که‌لوپه‌لی پیوست دروست بکات و دواي و شک‌کرده‌وه‌یان له‌بهر تیشکی خوردا که‌لکیان لږ وهرگرگت و به‌م جوړه دهر و که‌لوپه‌ل به‌قوری خاوه‌ده‌ست هات.

چونکه تیشکی خور نه‌یده‌توانی یارمه‌تی مانه‌وه و خور‌اگرگی که‌لوپه‌له دروست‌کراوه‌کان بدات، بیریان له ریگا‌چاره‌یه‌کی تر کرده‌وه، که ئه‌ویش دانانی گلی سوز بو له ناو ئاگردا. به‌م جوړه دهر و گوژه‌ی سوز‌کراوه په‌یدا بوو. ئه‌مه‌یه‌که‌م تیکنیک بوو که به‌که‌لک وهرگرگن له ناگر به‌ده‌ست ده‌ات. تا ئه‌وکاته نه‌یا بۆ پووناکی، گهر‌مکردن و برژاندنی گوشت که‌لکیان له ناگر وهرده‌گرت. له شه‌ش هزار سال پ.ز.وه، دروست‌کردنی کاسه و گوژه‌ی سترامیکی په‌یدا بوو.

که‌لوپه‌لی سترامیکی ته‌نیا بۆ راگرتن و گواستنه‌وه‌ی شله‌مه‌نی که‌لکی لږ وهرنه‌گیرا، به‌لکو بۆ لینانی چیش‌تیش که‌لکیان لږ وهرده‌گرت و به‌م جوړه سترامیک ئالوگورټیکی به‌رچاوی له خوراکي رۆژانه‌ی خه‌لکدا پیک هینا. دروست‌کردنی سه‌به‌ته به‌رده‌وام بوو و رۆژیک له رۆژان به‌و بیره‌گه‌یشتن که به‌تالی (هه‌ودا) باریکتر و به‌هه‌مان شپوه خور‌اگری به‌گیای که‌تان سه‌به‌ته دروست بکن. شه‌ش هزار سال پ.ز، بېگومان که‌تان یه‌که‌م گیا بوو که به‌دوور له مه‌به‌ستی خوراندن چانرا و به‌رستنی ریشالی که‌تان په‌ت و تالی باریکیان دروست کرد. نابیت ئه‌وه له بیر بکرت که وشه‌ی په‌ت یان تال باریک به‌هوی باریکی و شپوه‌ی ئه‌و ریشالانه‌وه ناو‌نراوه.

چینی قوماش: کشتوکال له رۆخی رووباره‌کاندا پتر له پیشو بره‌وی په‌یدا کرد و رووبار بوو به‌یه‌ک‌یک له دیارده سه‌ره‌کیه‌کان له ره‌وتی تیکه‌لاوی مرۆفدا. یه‌ک‌یک له لایه‌نه‌کانی که‌لک وهرگرگن له که‌تان، چینی توری ماسیگرگن بوو بۆ راوکردنی ماسی له رووباراندا، که ماسییان هه‌بوو. به‌ده‌به‌ره توره‌کان به‌تالی باریک چنران و سه‌ره‌نجم به‌تالی که‌تان فیبری تیکنیکی قوماش چنن بوون. په‌یدا‌بوونی قوماشی که‌تان و دواتریش لۆکه و خوری گوزانیان به‌سه‌ر داپوشینی له‌شی مرۆفدا هینا. نه‌رمی و سووک‌بوونی قوماش و دوورینی به‌رگ بۆ داپوشینی له‌ش تا ئه‌مرۆش به‌رده‌وامه.

رووبار ده‌یتوانی هۆیه‌کیشت بیت بۆ دامه‌زراندنی په‌یوه‌ندی‌کردن. ئای رووبار وه‌ک زه‌وی به‌رزی و نرمی نییه، به‌لام پیوست بوو شتی‌یک بدوژرته‌وه که له‌سه‌ر ئاو بمین و نوقم نه‌بیت. مرۆف زور زوو توانی جوړه دارټیک بۆ ئه‌م مه‌به‌سته بدوژرته‌وه. شه‌ش هزار سال پ.ز. توانییان به‌به‌ستی چهند لکه دار له یه‌کتر (که‌لک) دروست بکن. ئه‌م که‌لکه‌کانه به‌به‌رده‌وامی راوکه‌ره‌کانیان له‌سه‌ر ئاو را‌ده‌گرت و ئه‌وانیش ئاسانتر له راوکه‌ره‌کانی رۆخی رووباره‌کان ماسییان ده‌گرت. ماوه‌یه‌ک له‌جیاتی سه‌ول بۆ ئاوووتنی

که‌لک له په‌نجه و بازووی خویان که‌لکیان وهرگرت. کونترۆلی ئاو دیارده‌یه‌کی نوئ بوو، بۆ ئه‌وه‌ی مرۆف په‌ره به‌هیز و توانای خوی بدات. ماوه‌ی ریگای هاتوچوکان به‌شپوه‌یه‌کی هه‌ستپیکراو کورت بووه‌وه و گرفتی راگواستن به‌را‌ده‌یه‌کی زور چاره‌کرا. به‌له‌مه‌وانی له رووباردا، سه‌ره‌له‌نوئ ئه‌و کۆمه‌له خه‌لکانه‌ی لیک نریک کرده‌وه که به‌دیان کیلۆمه‌تر له یه‌کتر دوور بوون و په‌یوه‌ندی به‌رده‌وامی له نیتوانیاندا پیک هینا‌یه‌وه و ته‌نانه‌ت ریگای بۆ کرده‌وه که له کیلۆگه‌ی تریش بۆ چاندن که‌لک وهرگرگن. ئه‌مانه‌له‌گه‌ل رامکردنی ئاژه‌ل هه‌نگاوه‌کانی گه‌شه‌کردنیان توند کرد و یارمه‌تییان دا به‌ئاسایی مرۆف. ته‌نانه‌ت گای کیتی که له راستیدا له بنه‌چه‌ی گا و چیلی ئه‌مرۆن رام کران. مرۆف به‌رامکردنی ئاژه‌ل ده‌ستی گه‌یشته‌ گوشت، که‌ول، شیر، ماست، پوښ و... تد. به‌هوی گه‌شه‌کردنی مرۆف، باوانمان توانییان به‌ته‌واوی که‌لک له سروشت و بوونه‌وه‌ر وهرگرگن و به‌نزی‌کی‌وونه‌وه‌ی پینج هزار سال پ. ز، توانیمان بین به‌شاهیدی له‌دا‌یک‌بوونی چوارچپوه‌ی کۆمه‌لگای مۆدیرن له داهاتوودا.

۵۰۰۰ سال پیش له‌دا‌یک‌بوونی عیسا، ده‌سه‌لانداریه‌تی شاره‌کان: به‌ده‌سته‌پیکردنی هه‌زاره‌ی پینجه‌می پ.ز. ته‌مه‌نی شارستانییه‌ت له شپوه‌کانی دیجله و فوراتدا گه‌یشته‌ سئ هزار سال. به‌گه‌شه‌کردنی تیکنیک، که به‌شپوه‌یه‌کی هه‌ستپیکراو په‌لی ژبانی مرۆفی به‌رز کرده‌وه، شارستانییه‌ت له شوینه‌کانی تری جیهاندا له گه‌شه‌کردندا بوو.

هاننی سۆمه‌ره‌کان بۆ نیوان دیجله و فورات: له و سه‌رده‌مه‌دا کۆمه‌ل‌یک مرۆفی نوئ، واته سۆمه‌ره‌کان هاتنه‌ میسۆپۆتامیا. نازانین له چ جیگایه‌که‌وه هاتن و ئه‌مه‌ش سه‌ره‌رای هۆ جیا‌وازه‌کانی، هۆیه‌کی ده‌گه‌پایه‌وه سه‌ر شپوه‌ی قسه‌کردنیان، که زمانیان له ریشه‌ی هیچ کام له و زمانانه نه‌ده‌چوو که بۆ نیمه‌ ناسراو بیت. سۆمه‌ره‌کان زور به‌هۆش و تیگه‌یشتو بوون و ئه‌زمونی باوانیان پاراستبوو و گه‌شه‌یان پین دا‌بوو. سۆمه‌ره‌کان سه‌رچاوه‌ی ئه‌سلی یه‌که‌م شارستانییه‌تی مه‌زن بوون.

ده‌وله‌ت - شار سکلی سه‌ره‌کی ریگخستنی سیاسی: له سه‌ره‌تای پینج هزار سال پ.ز.دا، سۆمه‌ره‌کان له به‌شی خوارووی رووباری فوراتدا ده‌وله‌ت- شاریان دامه‌زراند و له و به‌شانه‌ی که ده‌ستیان پین را‌ده‌گه‌یشت، گه‌شه‌یان به‌کاری ناودیری دا. شاری هه‌ره مه‌زن له و سه‌رده‌مدا، شاره‌کانی سۆمه‌ر بوون. هه‌روه‌ها له بابته چاره‌سه‌رکردنی گرفتی که‌شتپرا‌نیدا خۆمان به‌قه‌رزداري سۆمه‌ره‌کان ده‌زانین. هه‌موو ده‌زانین که ئاووتنی که‌لک له ره‌وتی ئاودا ئاسانتره‌ تا به‌پینچه‌وانه‌ی. له‌وه‌ ده‌چی که سۆمه‌ره‌کان یه‌که‌م که‌س بووبن که چارۆکه‌ی به‌له‌میان له قوماشی ئه‌ستوور و به‌هیز بۆ راگرتنی ته‌وژمی با له‌سه‌ر به‌له‌مه‌کانیان هه‌ل‌واسی‌بیت و به‌م جوړه توانییان به‌پینچه‌وانه‌ی ره‌وتی ئاوه‌وه که‌لک بنا‌وون. ئه‌و کاته، میسۆپۆتامیای خوارووی ناوی سۆمه‌ری به‌خۆیه‌وه گرت. هه‌رچه‌نده له کتییی پیرۆزدا (سه‌رده‌می کۆن و سه‌رده‌می نوئی) پیتی ده‌گوترت و ولاتی (شیننه‌تا) و ئه‌فسانه‌ی ناسراوی قه‌لای بابلیان گه‌راندووه‌ته‌وه سه‌ر ئه‌و ولاته و دانیش‌توانی له ژماره نه‌هاتوویان به‌دانیش‌توانی باخی عه‌دن یا به‌هه‌شتی سه‌ر زه‌وی ناوبرد.